

| ۹۹ | دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام
احمدرضا کرمی
فصلنامهٔ تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شماره ۷۴ (ویژه پژوهش‌های حدیثی)، بهار ۱۴۰۱، ص ۹۹-۱۳۷

دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام

احمد رضا کرمی

چکیده:

امام صادق علیه السلام جایگاه مهمی در حدیث مسلمانان عصرخویش داشته‌اند با این وجود بخاری در کتاب الجامع الصحيح خود از ایشان روایتی نقل نکرده است که این موضوع مورد توجه بزرگان حدیث شیعه و عامه قرار گرفته است. در بررسی عوامل این پدیده، برخی به وجود روایان بد نام در بین حاملان حدیث حضرت و عدم وجود طرقی اعتمادآور برای صاحبان منابع خصوصاً بخاری اشاره کرده‌اند در حالیکه به نظرمی‌رسد این عامل، مانع اقبال به روایات امام صادق علیه السلام از سوی صاحبان منابع حدیثی عame نبوده است. این پژوهش می‌کوشد، دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام جهت استفاده در الجامع الصحيح را نشان دهد.

کلید واژه‌ها:

امام صادق علیه السلام، صحیح بخاری، طرق روایات بخاری، روایات امام صادق علیه السلام.

---

۱. احمد رضا کرمی، دکتری علوم قرآن و حدیث.

۱. درآمد

از قرون ابتدایی تا کنون، مهم‌ترین منبع حدیثی در بین اکثریت عامه، کتاب *الجامع الصحيح - صحیح بخاری*- اثر محمد بن اسماعیل بخاری بوده است. فارغ از سیر تغییرات و تطرورات در اهمیت یابی *صحیح بخاری* (ر.ک: The Canonization of *Bukhārī* and *Muslim*، Jonathan Brown) نمی‌توان از نقش و تأثیرگذاری بی‌بدیل این کتاب در حدیث عامه چشم پوشی نمود.

اهمیت *صحیح بخاری* موجب شده تا راویانی که در اسناد این کتاب جای دارند مورد توجه ویژه محدثین و اهالی حدیث قرار گیرند. واژیک قرن پس از بخاری، کتبی مختص این موضوع نگاشته شود.^۱ این اهمیت تا جایی بوده که به نظر می‌رسد تنها نقل بخاری از یک راوی باعث اعتبار یابی او در سده‌های بعدی شده است. به عنوان نمونه نام برخی از کتب یا مقدمه آنها که در این موضوع تألیف شده موید این دیدگاه است. عبدالله بن عدی جرجانی (م ۳۶۵)، در مقدمه مختصر کتاب خویش با عنوان «من روی عنهم البخاری فی الصحيح» بیان می‌کند که به دنبال معرفی راویان حدیث صحیح بخاری و بیان علم و زهد آنها است. (جرجانی، ۱۴۱۸، ص ۷) این در حالی است که در بررسی یک مجموعه از راویان معمولاً به جنبه‌های مختلف قوت و ضعف آنان می‌پردازند. همچنین نام‌گذاری مؤلف دیگر، ابونصر کلاباذی (م ۳۹۸) نشانگر این موضوع است. عنوان کتاب وی «رجال صحیح البخاری الهدایه والارشاد فی معرفة اهل الثقة والسداد» است که نشان می‌دهد صرف حضور یک راوی در طرق صحیح بخاری باعث اعتبار یابی می‌شده است.

ابن عدی، جرجانی، ابونصر کلاباذی

۱. از جمله این کتب در قرن چهارم، کتاب «من روی عنهم البخاری فی الصحيح»، اثر عبدالله بن عدی جرجانی (م ۳۶۵)، کتاب «اسامي مشايخ البخاري»، اثر أبو عبد الله محمد بن إسحاق بن محمد بن يحيى بن مَنْدَه العبدِي مشهور به ابن مندہ (م ۳۹۵)، کتاب «رجال صحيح البخاري، الهدایه والارشاد فی معرفة اهل الثقة والسداد»، اثر أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ أَبُو نُصَرِّ الْبَخَارِي الْكَلَابَاذِي، کتاب «تسمیه من اخرجهم البخاری والمسلم» اثر أبو عبد الله کتاب «الحاکم» محمد بن عبد الله النیسابوری معروف به حاکم نیشابوری (م ۴۰۵)».

در کنار این برخی از حدیث‌یان به مسئله نقل یا عدم نقل از راویان در صحیح بخاری پرداخته‌اند، تا جایی که بعدها حضور یا عدم حضور راوی در صحیح بخاری و نیز صحیح مسلم به عنوان یکی از شاخص‌های کتب رجالی در معرفی راویان قرار گرفته است.^۱

لذا اینکه بخاری از راوی مشهور و مقبولی نقل روایت ننموده باشد نیز؛ از مسائل برخی محدثین و بزرگان علم حدیث بوده است. به عنوان گزارش خطیب بغدادی نسبت به نقل نکردن بخاری از یکی از اصحاب پیامبر ﷺ به نام ابوالطفیل (م ۱۰۲ یا ۱۰۷ یا ۱۱۰) نشان می‌دهد این موضوع از همان اوائل مورد توجه بوده است. (البخاری، ۱۴۵۷، کتاب العلم، باب ۴۹)^۲ و علت آن را افراط ابوالطفیل در تشیع دانسته‌اند. (خطیب بغدادی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۱) این در حالی است که ابوالطفیل در زمرة آخرین صحابه‌ای بود که از دنیا رفتند و در واقع یکی از حلقه‌های وصل با اهمیت بین صحابه و تابعین و حتی اتباع تابعین بوده است (مباحثات آیه الله غیب غلامی، ۱۳۹۳ هش). تا جایی که افرادی از طبقه پیغم که در اوائل نیمه دوم قرن دوم از دنیا رفتند روایات فراوانی از اونقل کردند.^۳ این سوال درباره ابان بن تغلب به عنوان یک راوی مهم ابتدای قرن دوم که لاقل باید وی را از اتباع تابعین دانست^۴ نیز وجود دارد.

اما شاید مهمترین ابهام نسبت به نقل نکردن از راویان مهم، این است که بخاری در مهمترین کتاب خود یعنی، الجامع الصحیح هیچ روایتی از امام صادق علیه السلام نقل

۱. مزی در تهذیب الکمال و ابن حجر در تهذیب التهذیب ذیل ترجمه راویان به وجود روایت آن راوی در صحیحین اشاره کرده‌اند. و همچنین برخی از کتب مهم دیگر همچون ابن ماجه ونسایی نیز اشاره کرده‌اند.

۲. البته بخاری تنها یک حدیث مهم از ابوطفیل آورده است، اما جزو احادیث اصلی باب نیست: مَنْ حَصَّ بِالْعِلْمِ فَوَيْدَهُمْ أَنَّ لَا يَفْهَمُوا. وَقَالَ عَلِيٌّ حَدَّثُوا النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ أَتَحُبُّونَ أَنْ يُكَذَّبَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ حَدَّثَنَا عَبْيَدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ مَعْرُوفٍ بْنِ حَرَبٍ عَنْ أَبِي الطُّفَيْلِ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ دِلَّلَكَ.

۳. برای نمونه، ولید بن جمیع در مصنف عبدالرزاق ج ۷، ص ۴۰۷ و مصنف ابن ابی شیبہ در موارد متعدد از ابوطفیل روایت نقل کرده است.

۴. حامد خانی، مشیخه ابان بن تغلب در طبقه تابعین و صحابه

نکرده است. این پدیده از قرن‌ها قبل مورد توجه بزرگان حدیث و رجال قرار گرفته است. ذهبی در میزان الاعتدال (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۱۴) و برخی دیگران از بزرگان حدیث عامه، به نقل نکردن وی از حضرت صادق علیه السلام اشاره داشته‌اند، اما به چرایی آن اشاره‌ای نکرده‌اند. بعدها ابن تیمیه، علت عدم نقل بخاری را اظهار نظری‌بی‌بن سعید (مزی، ۱۴۰۰، ج ۵، ص ۷۶)^۱ درباره امام دانسته و در این باره ضمن مقایسه امام با محمد بن مسلم زهری (م ۱۲۴) حدیث امام را ضعیف تراز زهری می‌انگارد. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، ج ۷، ص ۵۳۳).

محمد علوی حضرمی از علمای غیر امامی، عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام را در ناصبی بودن بخاری و دشمنی وی با اهل بیت علیه السلام دیده است (العتب الجميل على اهل الجرح والتعديل، باب الثاني، فی من جرحهم من اهل البيت علیه السلام). ازین علمای شیعه نیز، میر حامد حسین هندی (عقبات الانوار)، اسد حیدر (الامام الصادق والمذاهب الاربعه)، میرزا فتح الله نمازی (القول الصراح فی البخاری وصحیحه)، حسن صدر (نهاية الدرایة فی شرح الوجیزة للبهایی) و محمد صادق نجمی (اضواء على الصحيحین) عداوت بخاری با اهل بیت علیه السلام را عامل عدم نقل او از امام صادق علیه السلام عنوان کرده‌اند. همچنین محقق زیدی، مرتضی بن زید المحتوری در مقاله «التشیع واثره على الجرح والتعديل» عدم نقل رابه جهات سیاسی حاکم بر شیعیان از طرف بنی امية و بنی عباس دانسته است. محمود ابوریه محقق معاصر عامة نیز همان دلایل حدیثی را علت عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام پرداخته و بانگاهی نسبتاً گذرا مستقل به موضوع عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام پرداخته و بانگاهی نسبتاً گذرا دلایل پیش گفته را منتفی دانسته و فقیه بودن امام و عدم پرداختن جدی ایشان به حدیث را عامل عدم نقل بخاری دانسته است.^۲

۱. وَقَالَ صَالِحُ بْنُ أَحْمَدَ بْنُ حُنَيْلٍ، عَنْ عَلَى ابْنِ الْمَدِينِيِّ: سَأَلَ يَحْيَى بْنَ سَعِيدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ فَقَالَ: فِي نَفْسِي مِنْهُ شَيْءٌ، قَلْتُ: فِيمَا جَالَكَ؟ قَالَ: مِجَالَدٌ أَحَبُّ إِلَيْيِهِ مِنْهُ.
۲. نقل موارد احمد صنوبير، اسباب عدول الامام البخاري عن التخريج للامام جعفر الصادق في صحيحه، مؤتمر الاتصال للصحيحين جامعه الاردنية ۲۰۱۰.

۲. طرح مسئله

امام صادق علیه السلام در قرن دوم به عنوان محدثی برجسته در جامعه اسلامی شناخته شده بودند. بزرگان حدیث و فقه دوران همچون سفیان ثوری (۱۵۹ هـ ق یا ۱۶۰ هـ ق)، یحیی بن سعید بن فروخ (۱۹۸ هـ ق)، مالک بن انس (۱۷۹ هـ ق)، ابن جریج (۱۵۰ هـ ق)، سفیان بن عیینه (۱۹۸ هـ ق)، حفص بن غیاث (۱۹۴ یا ۱۹۵ هـ ق) و بسیاری دیگران امام صادق علیه السلام اخذ روایت داشته‌اند. (ذهبی، ۱۴۰۵، ج ۶، ص ۳۶۲). اینکه امام از سلاله نبی اکرم ﷺ نداشته باشد، در آن عصر هم برای محدثی برجسته همچون مالک بن انس و هم بعدها برای ذهبی جالب توجه بوده است.

ذهبی امام را به واسطه نسب شریف‌شان تا پیامبر ﷺ ستوده و ایشان را از بزرگان علمای مدینه دانسته است. (همان) ابوحاتم رازی (۳۲۲) شأن حدیث حضرت را والتراز تفحص می‌دانسته است. (همان) ابن معین نیز در وثاقت ایشان تردید نداشته است. (مغلطای، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۲۷) مطابق گزارشی از خطیب، مردم مدینه بهترین اهل آن دیار را امام صادق علیه السلام می‌دانستند و برای دریافت حدیث به ایشان ارجاع می‌دادند. خطیب بغدادی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۶۲) شافعی که در ضابطه‌مندی حدیث عامه نقشی مهم را ایفا نموده در ضمن مناظره‌ای وثاقت حضرت را اعلام می‌دارد. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۵، ص ۷۷).

همچنین مطابق شواهد، احادیث حضرت صادق علیه السلام علاوه بر حجاز در مراکز مهم حدیثی عراق از جمله کوفه و بصره شناخته شده بوده است. (کرمی، ۱۳۹۹) روایات امام صادق علیه السلام در کوفه نیز جایگاهی ویژه داشته است. عمر بن ابی المقدم آن حضرت را دارای مقامی فوق العاده در حدیث کوفه می‌دانسته است. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۲۷۹) حتی منصور دو نیقی حاکم دوران، امام را سرور عالم و بازمانده نیکان اهل بیت و مصدق آیه: «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا» دانسته است. (پاکتچی، ۱۳۹۱، مدخل جعفر بن محمد، دبا)

با وجود اوصاف فوق به نظر می‌رسد محدثین قرن دوم و سوم عامه، آن‌طور که باید

روایات حضرت را در منابع خویش منعکس نکرده‌اند که نمونه باز آن بخاری است. وی با این که حدود نیم قرن با امام صادق علیه السلام فاصله زمانی داشته، اما هیچ روایتی از ایشان در صحیح خود نقل نکرده است.

برای بررسی این پدیده یعنی؛ «عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام» ابتدا باید ببینیم آیا بخاری به روایات امام صادق علیه السلام دسترسی^۱ داشته یا خیر؟! منظور ما از دسترسی، وجود طریق از بخاری به روایات حضرت صادق علیه السلام می‌باشد که فارغ از ضعف یا قوت آن طرق است. البته باید توجه داشت که طرق هر محدث به راویان را باید به سه بخش تقسیم نمود. طریق اول، (اعم از ضعیف یا قوی) تاروی، طریق دوم وضعیت رجالی خود آن راوی و سوم، طریق آن راوی در آن حدیث خاص تا پیامبر ﷺ.

این مقاله ابتدا به دنبال یافتن طرق بخاری به روایات امام صادق علیه السلام است و سپس بررسی این موضوع که آیا طرق وی به روایات حضرت برای بخاری اعتماد آور بوده است؟ چرا که عدم دسترسی وی و همچنین نبود طرقی اعتماد آور باعث می‌شود هرگونه ادعای دیگری در این باره مردود باشد. در مورد سه مرحله دسترسی نیز به مرحله اول و سوم خواهیم پرداخت و وضعیت رجالی خود راوی یعنی امام صادق علیه السلام را به مقاله دیگری موكول خواهیم کرد.

یکی از احتمالات در مورد عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام، وجود راویان شیعی یا راضی در اطراف حضرت است که بیشترین روایات را از ایشان نقل می‌کردند و روایتشان در منابع شیعی جای می‌گرفت. همچنین بدینی ناشی از نقل یا نسبت دادن احادیث توسط برخی از راویان بدنام به حضرت صادق علیه السلام نیز احتمال دیگر است. پدیده ای که در مورد محدثین و راویان مهم اتفاق می‌افتد و برخی افراد روایاتی را به آنان نسبت می‌داده‌اند و در برخی موارد با اصطلاح «المقلوبات على الثقات» از

۱. دسترسی و اعتماد محدث به روایات شیعی، یک موضوع است و لزوم استفاده از آن روایات موضوع دیگری است. مسئله این مقاله، اصل امکان دسترسی اعتماد آور بخاری به روایات امام صادق علیه السلام جهت نقل در صحیح است. چرا که اگر روایاتی از امام صادق علیه السلام با ملاک‌های شخصی بخاری گزینش در دسترسش نبوده، جای سوال و نقدی نسبت به عدم نقل وی از امام صادق علیه السلام باقی نمی‌ماند.

آن یاد شده است. در مورد حدیث امام صادق علیه السلام گزارش‌هایی در دست است که به دروغ روایاتی به ایشان نسبت داده می‌شده است. مثلاً ابن حبان در کتاب الثقات خود پس از یادکرد امام صادق علیه السلام نسبت به نقل غیرموثق برخی فرزندان حضرت از امام صادق علیه السلام هشدار می‌دهد و توصیه به پرهیز از آن روایات دارد. (ابن حبان، ۱۳۹۳، ج ۶، ص ۱۳۱). یکی از مهمترین گزارش‌ها توسط یحیی بن عبدالحمید حمانی صورت گرفته است. در این گزارش وی از شریک سوال می‌پرسد که چگونه گروه‌هایی تصور می‌کنند جعفر بن محمد در حدیث ضعیف است. وی در پاسخ ضمن قبول این دیدگاه، علت را اینگونه بیان می‌دارد که روایانی روایات ضعیف و جعلی را به حضرت نسبت می‌دهند. (کشی، ۱۴۰۹، ص ۳۲۱) این نقل نشان می‌دهد درباره روایت برخی افراد همچون ابوالبختی از امام صادق علیه السلام گزارش‌های منفی و بدینی هایی وجود داشته است و مثلاً یحیی بن معین، ابوالبختی را خبیثی کذاب می‌دانسته^۱ که از هشام بن عروه و ثور بن یزید و امام صادق علیه السلام نقل حدیث می‌کرده است. (ابن معین، ۱۳۹۹، ج ۳، ص ۱۷۵) این اتهام تا جایی بوده که چندی پس از حیات امام صادق علیه السلام، درباره دروغ بستن ابوالبختی به امام صادق علیه السلام اشعاری سروده شد. (الضبی البغدادی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۴۸)^۲ لذا چنانکه از برخی منابع بر می‌آید در طول تاریخ نسبت به گروهی از روایان دست اول حدیث امام صادق علیه السلام بدینی وجود داشته است. در این راستا قرن‌ها بعد ابن تیمیه علت عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام را تردیدی می‌دانسته که بخاری نسبت به روایات حضرت داشته است. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، فصل ۷، ص ۵۳۳) و در نتیجه این فرض که بخاری به روایاتی اطمینان آور از امام صادق علیه السلام دسترسی نداشته را ایجاد کرده و لزوم بررسی این مسئله را نمایان می‌سازد. با توجه به این توضیحات می‌توان سوالات اصلی این پژوهش را اینگونه مطرح نمود:

۱. کشی در این نقل از وجود روایانی در اطراف امام صادق علیه السلام گزارش می‌دهد که به جعل روایات امام صادق ع می‌پرداختند و آن را نشر می‌دادند تا از این مسیر به نام و شهرت و مال دست یابند. گرچه در مصاديق آن محل تأمل است.
۲. اشعاری که با این بیت آغاز می‌شود: ويل وعول لأبي البختري... إِذَا تَوَفَى النَّاسُ فِي الْمَحْسَرِ

- ۱- آیا بخاری به روایاتی از امام صادق علیه السلام دسترسی داشته است؟
- ۲- در صورتی که بخاری به روایاتی از امام صادق علیه السلام دسترسی داشته، آیا طرق دسترسی او برایش اعتمادآور بوده است تا آنها را در الجامع الصحيح خویش نقل کند؟

روش‌های احراز دسترسی یک مؤلف به روایات مشایخ حدیث

برای بررسی طرق دسترسی یک محدث به روایات راویان متقدم، به صورت عمومی چند راهکار وجود دارد که به شرح ذیل می‌باشند:

۱- جست و جوی نام راوی در میراث مکتوب محدث: این راهکار بهترین و مطمئن‌ترین راه تشخیص دسترسی است. در صورت اطمینان از صحت انتساب کتاب مؤلف به وی وجود روایات راوی مورد نظر در آن کتب، شکی در دسترسی صاحب کتاب به روایات آن راوی که در کتاب مؤلف منعکس شده، باقی نمی‌ماند.

۲- بررسی منابع و مشایخ محدث: هرجامع حدیثی را می‌توان متاثرازد و منبع دانست. اول، برخی از منابع پیشین و دیگری مشایخ اصلی مؤلف. چنانچه محدثی در یکی از تألیفات خود از منبعی استفاده کرده باشد، می‌توان نتیجه گرفت که به احتمال زیاد به تمام روایات کتاب مذکور نیز دسترسی داشته است. حال اگر آن کتاب شامل روایاتی از یک راوی مورد نظر باشد، می‌توان با احتمال بالا ادعا کرد که آن محدث به آن روایات دسترسی داشته است. ولواین روایات را گزارش نکرده باشد. همچنین چنانچه متاثراز مشایخی بوده است، احتمالاً به روایاتی که نزد آنان بوده نیز دسترسی داشته است.

۳- بررسی دسترسی مؤلف به روایات شاگردان اصلی راوی مورد نظر: شاگردان اصلی - مهم و پرکار- یک راوی مهمترین عامل انتقال روایات وی به نسل‌های بعدی و صاحبان کتب بوده‌اند. لذا یکی از راههای بررسی احتمال دسترسی محدث به روایات راوی مورد نظر از طریق شاگردان وی است. خصوصاً اگر راوی مورد بررسی دارای روایات متعدد و به اصطلاح «مکث در حدیث» باشد، این مسیر آسان تر و کارآمدتر است. گرچه در این مسیر محدودیت‌هایی وجود دارد. این محدودیت در مورد شاگردان اصلی به تفاوت مذاهب باز می‌گردد که به نظر می‌رسد در مورد روایات امام صادق علیه السلام نیز وجود دارد. چراکه

غالب روایات حضرت امام صادق علیه السلام از طریق رواتی نقل شده که در حدیث عامه مقبولیتی ندارند. افرادی همچون زراة بن اعین و برادرش حمران یا محمد بن مسلم طائفی که گرچه از آنان در برخی منابع عامه یادکردهای وجود دارد، اما معمولاً در مقام نقد ایشان بوده و راویان دیگری که منتقل کننده میراث حدیثی امام صادق علیه السلام به منابع شیعه بوده‌اند نیز معمولاً وضعیتی مشابه داشته‌اند (ابن ابی حاتم، بی‌تا، ج ۳، ص ۶۰۴؛ عقیلی، ج ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۲۱۷؛ ابن عدی، ج ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۲۴۱؛ ذهبی، ج ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۳۸). لذا انبوهی از روایات و راویان امام صادق علیه السلام از موضوع بررسی ما خارج می‌شوند. (رک: پایان نامه تحلیل وجود راویان منتبه به تشیع در صحیح بخاری، نمکی نوقاب، حسن، ۱۳۹۵، سرتاسر).

۴ - بررسی میزان شهرت و پذیرش روایات آن راوی در عصر و مکتب محدث: در هر عصر و مکتبی برخی از محدثین و حتی برخی از روایات شهرت بیشتری دارند و توجه ویژه‌ای به آنها می‌شود. شاید بتوان این میزان توجه و نقل در مورد روایات را با تعریفی که در علوم حدیث با عنوان «حدیث مشهور» بیان شده بارعاایت دقت‌هایی (رک: الجدیع، ج ۱، ص ۴۵) ^۱ نزدیک دانست. میزان استفاده برخی روایات تا جایی بوده که کتب تاریخ و رجال متقدم مملو از عباراتی است که اشاره به شهرت یک حدیث دارد. گرچه این واژه از قرن سوم در منابع، مورد استفاده قرار گرفته (به عنوان نمونه رک: بخاری، بی‌تا، ج ۹، ص ۵۴؛ ابن معین، ج ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۱۹۹) و بعد‌ها به شکل گسترش‌های در گزارش‌ها و تحلیل‌های حدیثی استفاده شده است. (به عنوان نمونه رک: ابی موسی المدینی، ج ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۳۵ و ۴۳۹). یکی از گزارش‌های خطیب بغدادی به صورت مصداقی و ملموسی، موضوع شهرت برخی از احادیث امام صادق علیه السلام را در میان محدثین عامه نشان می‌دهد. چنان که ابوایوب سلیمان بن داود شاذکونی گوید: برای اخذ حدیث بیش از بیست و

۱. عبدالله بن یوسف پژوهشگر معاصر در کتاب خود تحریر علوم الحديث، اصطلاح حدیث مشهور میان عموم اصولیون و محدثین و فقهاء را با اصطلاح حدیث مشهور نزد اهل معرفت به حدیث متفاوت دانسته و بیان می‌دارد، اولی به علت کثرت استعمال میان گروههای مذکور و دو می با تعریف تعداد راویان هر طبقه و با درجه‌ای پایین تراز متواتر شناخته می‌شود.

چند بار از بصره به کوفه سفر کردم تا اینکه در مجلس حفص بن غیاث حاضر شدم و احادیث او را نوشتیم، وقتی به بصره برگشتم در بنانه ابن ابی خدویه را ملاقات کردم، وی گفت: ای سلیمان از کجا می‌آیی؟ گفتم: از کوفه. گفت: حدیث چه کسی را نوشت‌های؟ گفتم: حدیث حفص بن غیاث را، گفت: تمام احادیث او را نوشت‌های؟ گفتم: آری. گفت: حدیثی که درباره گوسفند قربانی حفص از عفربن محمد از پدرش از ابوسعید خدري روایت کرده است را هم نوشت‌های؟ گفتم نه! گفت چشمت گریان باد! پس در کوفه چه می‌کردی؟ ابوایوب سلیمان می‌گوید: کیف و همیان خود را نزد نرسیین (خرما فروشان) گذاشته و به کوفه برگشتم، و مجلدًا به خانه حفص بن غیاث وارد شدم، حفص پرسید: از کجا می‌آیی؟ گفتم: از بصره، گفت: پس چرا برگشتی؟ گفتم: از ابن خدویه چنین و چنان شنیدم. و حفص بن غیاث نیز آن حدیث را برای من روایت کرد و من برگشتم. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۹، ص ۴۸).^۱ این گزارش نشان می‌دهد که کوتاهی راوى در دریافت یکی از روایات مشهور امام صادق علیه السلام برای ابن ابی خدویه قابل قبول نبوده و راوى را مورد انتقاد خود قرار می‌دهد.

سال: ۱۴۱۷، شهر: بغداد، ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی

به نظر می‌رسد این دست از روایات مشهور در شهرها و مکاتب مختلف حدیثی وجود داشته و با سکونت یک محدث در مراکز حدیثی یا سفر به آنجا به راحتی آن روایات را در محافل و مجالس حدیثی می‌شنیده است. این مواجهه همان دسترسی به طرق روایات یک شیخ حدیثی است که احتمالاً سال‌ها قبل از دنیا رفته است.

بنابر روش‌های چهارگانه فوق برای رسیدن به هدف این پژوهش، لازم است ابتدا کتب محمد بن اسماعیل بخاری را بررسی کنیم و ببینیم آیا روایتی از امام صادق علیه السلام در آنها وجود دارد یا خیر؟ و چنانچه پاسخ مثبت بود در گام دوم بررسی کنیم آیا این روایات با شاخص‌های بخاری می‌توانسته‌اند در صحیح بخاری گزارش شوند؟ در مقابل اگر در دیگر کتب بخاری بجز صحیح، روایاتی از امام صادق علیه السلام نقل نشده باشد احتمال عدم دسترسی وی به این روایات جهت نقل در کتاب صحیح، تقویت خواهد شد.

۱. با تشکر از آقای محمد قندھاری برای ارائه این گزارش و فیش‌هایی دیگر.

راه دیگر برای بررسی مسئله دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام، مراجعه به مشایخ بخاری است. زیرا این مشایخ عموماً در صحیح بخاری نقش پرزنگی داشته‌اند و این نشانگر ارتباط جدی حدیثی بخاری با آنان بوده است. تا جایی که کمی پس از دوران حیات بخاری، اغلب آنان به عنوان «شیخ بخاری» شناخته می‌شدند. چنانچه اصطلاح مشایخ بخاری در کتب علوم یا شروح حدیثی که در قرون بعد از او به بررسی احادیث و اسناد پرداخته‌اند به کاررفته است.

از جمله در مورد عثمان بن ابی شیبہ (ابن اثیر، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ص ۶۹۹) و یا عبدالله بن زیر معروف به حمیدی (بدرالدین العینی، عمدة القاری، ج ۲، ص ۱۱) که بخاری؛ صحیح خود را با روایتی ازاو آغاز نموده و روایات بسیاری ازوی نقل کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱)؛ بخاری دارای مشایخی دیگر بود که در کتب علم الحديث به آنها اشاره (الصدیقی، ۱۴۱۵، ج ۱۰، ص ۳۰۲؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۳۰۲) و طبقه‌بندی شده‌اند. (اسحاق الحوینی الاثری حجازی، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۱۱). همچنین (رک مباحثات غیب غلامی درباره صحیح بخاری ۱۳۹۳).

برای استفاده از راه سوم؛ یعنی دسترسی بخاری به روایات شاگردان اصلی امام صادق علیه السلام باید دید آیا بخاری با شاگردان اصلی و شاخص حضرت مراوده حدیثی داشته یا خیر و این رابطه حدیثی تا چه میزان بوده است؟ راهکار پایانی، بررسی روایاتی است که در عصر بخاری شهرت داشته‌اند. یعنی روایاتی که در کتب حدیثی قابل توجه آن دوران گزارش شده‌اند یا قرائنه دیگری بر شهرت آن در بلاد و مکاتبی که بخاری با ایشان مراوده حدیثی داشته وجود دارد.

با توجه به تمامی موارد پیش گفته ابتدا در کتب بخاری غیر از صحیح، به جستجوی روایاتی از امام صادق علیه السلام می‌پردازیم که می‌تواند نشانگر دسترسی قطعی بخاری به این روایات باشد. در قدم بعدی به روایات و طرق امام صادق علیه السلام در برخی از مصادری که برای بخاری اهمیت داشته و از آنها و یا مؤلفین آنها نقل گسترده‌ای داشته خواهیم پرداخت. سپس گزارش‌های بخاری درباره برخی از روایات حدیث امام صادق علیه السلام را بررسی می‌کنیم

تا به میزان آشنایی وی با برخی روایان حدیث امام پی ببریم و در پایان به گزارشی مختصر از روایات مشهور امام صادق علیه السلام در قرن دوم و سوم خواهیم پرداخت. روایاتی که بعد است از دید بخاری پنهان مانده باشند.

روایات امام صادق علیه السلام در کتب بخاری

بخاری در کتابهای خود غیر از صحیح- روایاتی را از امام صادق علیه السلام گزارش کرده است که در ادامه با اشاره به این روایات به مقایسه اسناد و روایان آن با اسناد روایان مورد استفاده در صحیح بخاری می‌پردازیم.

ادب المفرد

بخاری در کتاب ادب المفرد دو روایت از امام صادق علیه السلام نقل کرده است. یکی از این روایات، گزارشی مشهور از روش غسل پیامبر اکرم ﷺ است. (بخاری، ج ۱، ص ۳۲۲) روایتی مسند که در بسیاری از منابع قرن دوم و سوم عامله گزارش شده است. (شافعی، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۵؛ ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۳۰؛ حمیدی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۳۲؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۶۵) لازم به ذکر است که این روایت در صحیح بخاری با سندی دیگر بدون حضور امام صادق علیه السلام گزارش شده است. (بخاری، ج ۱، ص ۵۹) سند این روایت یعنی؛ موسی بن اسماعیل ازوهیب بجز بخش اتصال به امام صادق علیه السلام، در زمرة اسناد استفاده شده در صحیح بخاری است. (همان، ج ۱، ص ۲۸ و ۴۸ و ۱۳۶ و ج ۲، ص ۴۳). دومین روایت که به صورت مسند از امام صادق علیه السلام گزارش شده درباره حضور پیامبر ﷺ در بازار و توصیه‌ای به مردم است. (بخاری، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۳۴). در این روایت نیز بخاری از این سند یعنی عبد‌العزیز بن عبد‌الله از دراوردی در صحیح استفاده ننموده است گرچه هر دو نفر در اسناد صحیح بخاری حضور دارند (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۷، ج ۶، ص ۳۴۶) البته به گزارش مزی، بخاری از دراوردی به صورت مقرر نقل کرده است. (مزی، ۱۴۰۰، ج ۱۸، ص ۱۸۷)

خلق افعال العباد

روایتی که بخاری از امام صادق علیه السلام در کتاب دیگر کشش به نام خلق افعال العباد نقل

می‌کند، درباره موضوع اختلافی و دامنه دار خلق کلام الله است. دیدگاهی خاص از بخاری که باعث اختلاف او با استادش ذهلي شد و نهایتاً منجر به تحریم وی و ترک (یا اخراج وی از) نیشابور شد. (پاکتچی، ۱۳۹۱، دباج ۱۱، مدخل بخاری، ابوعبدالله) بخاری این روایت، را هم به صورت مرسلاً و هم به صورت مسنده گزارش کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، خلق افعال العباد، ج ۱، ص ۳۰ و ۴۴) بخاری این روایت را بدون سند در صحیح آورده است.

تاریخ الصغیر

بخاری در این کتاب روایت حج امام صادق علیه السلام از پدرشان را نقل نموده که از دو جهت قابل توجه است. اولاً روایت مذکور از جابر بن عبد الله به تفصیل یا اجمال در بین محدثین آن عصر از شهرت و جایگاه بی‌بدیلی برخوردار بوده و کمتر محدثی است که در باب حج ازان بهره نجسته باشد. (حمیدی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۴۳ و ۳۵۰؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۸۱ و ۳۹۸ و ۴۰۴ و ۴۳۵؛ دارمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۱۶۷؛ مسلم، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۸۹۲؛ ابنی داود، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۸۲؛ ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۷۱) ثانیاً سند بخاری تا امام صادق علیه السلام در این روایت یعنی عبدالله بن مسلمه از سلیمان، در صحیح بخاری تکرار شده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۳۱)

دومین روایت بخاری از امام صادق علیه السلام در کتاب تاریخ الصغیر نیز گرچه نبوی نیست اما قابل توجه است. این روایت درباره سن امیر المؤمنین علی علیه السلام در هنگام شهادت است. (بخاری، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۰) سند این روایت یعنی؛ عبدالله بن محمد از سفیان بن عیینه از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۱۵ و ۱۳۳ و ۱۶۲ و ج ۴ ص ۵۵ و ۶۰ و موارد دیگر).

۱. قابل ذکر است سند این روایت به این شکل ذکر شده است: حدثنا عبدالله بن مسلمه حدثنا سلیمان قال اخربنی یزید بن خصیفه، عدم اشاره به نام پدر سلیمان باعث ایجاد تردید است که عبدالله بن مسلمه از کدام استاد خود نقل نموده؟ از سلیمان بن هلال که در تاریخ الصغیر در سند روایت امام صادق علیه السلام حاضر است یا سلیمان بن مغیره که دیگر شیخ او بوده است؟ اشاره به مشایخ این دو سلیمان نشان می‌دهد سلیمان روایت مذکور در صحیح بخاری، همان سلیمان بن هلال است. چرا که فقط اواز یزید بن خصیفه نقل حدیث کرده است.

روایت سوم درباره فاصله بین میلاد امام حسن و امام حسین علیهم السلام است که توسط سلیمان بن سعید از حفص نقل شده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۷) سندي که در صحیح بخاری موجود نیست، گرچه هردو نفر از راویان صحیح بخاری هستند. چهارمین نقل گرچه روایت نبوی نیست و درباره عملکرد مروان نقل شده است، اما اهمیتش از این جهت است که سند آن تا امام صادق علیه السلام یعنی حدثنا خالد بن مخلد حدثنا سلیمان، از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است. (بخاری، ج ۱، ص ۵۱ و ۵۳ و ۵۴ و ۱۴۳ و ۱۶۴ و موارد دیگر)

نقل پنجم نیاز از پیامبر ﷺ نیست و سند مذکور نیز در بخاری وجود ندارد، اما دو واسطه تا امام صادق علیه السلام یعنی؛ ابراهیم بن حمزه و انس بن عیاض از راویان پرتکرار در صحیح بخاری هستند. (همان، ج ۱، ص ۱۹ و ۱۱۲ و موارد دیگر در مورد ابراهیم و ج ۱، ص ۴۱، ۱۰۴ و ۱۱۴ و موارد دیگر در مورد انس)

تاریخ الأوسط

بخاری در راستای روش خود در این کتاب، به سال شهادت امیرالمؤمنین علیه السلام (بخاری، ج ۱، ص ۱۹۷۷) و امام باقر علیه السلام (همان، ج ۱، ص ۲۷۴) از قول امام صادق علیه السلام اشاره نموده است. روایت اول همان طور که پیشتر اشاره شد در تاریخ الصغیر هم گزارش شده است. سند هردو روایت همان سند تاریخ الصغیر و سند پرتکرار صحیح بخاری یعنی عبدالله از سفیان است.

تاریخ الكبير

با توجه به روش کار بخاری در این کتاب، وی به برخی راویان حدیث از امام صادق علیه السلام اشاره نموده که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. اما اولین روایت، تکرار روایت تاریخ الصغیر درباره فاصله میلاد حسین علیه السلام با همان سند است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۷۶) نقل بعدی که غیرنبوی است، درباره سن امام حسین علیه السلام به هنگام شهادت و با همان سند پرتکرار عبدالله از سفیان است. (همان، ج ۲، ص ۳۸۱)

روایت سوم درباره دین و ادای آن از پیامبر ﷺ به صورت مسند است و بخاری آن

را از شیخ خود حمیدی نقل کرده است. (همان، ج ۳، ص ۴۷۶) گرچه سند حمیدی به امام صادق علیه السلام یعنی ابن ابی الفدیک از سعید در صحیح وجود ندارد. روایت دیگر، همان روایت گزارش شده در کتاب خلق افعال العباد و با همان سند است. (همان، ج ۷، ص ۴۰۰)

این گزارش‌های نشان می‌دهد که بخاری قطعاً تعدادی از روایات امام صادق علیه السلام را در دست داشته است و در کتابهایش بجز صحیح، از آنها بهره جسته است.

وجود طرق به امام صادق علیه السلام در بین مصادر صحیح بخاری و مشایخ وی
مانند دیگر محدثین، بخاری برای نگارش صحیح خود مصادری داشته که به نقل گسترده از آنها پرداخته است. وجود این مصادر و روایتشان نزد بخاری نیز طبیعی و مورد انتظار است. در مصادر بخاری طرقی به امام صادق علیه السلام موجود است که برخی از آنها مسنند و برخی مرسل هستند که در ذیل می‌آوریم؛

مسند اسحاق بن راهویه

مسند اسحاق بن ابراهیم بن مخلد معروف به ابن راهویه (م ۲۳۸) بی‌تردید یکی از مصادر بخاری است. بخاری روایات متعددی از اوی نقل کرده تا جایی که اگر در صحیح، اسحاق را به شکل مطلق به کار برد منظور همان اسحاق بن راهویه است. (بخاری، ج ۱، ص ۷۵ و ۷۷ و ۷۹) اسحاق بن راهویه در مسندهش چهار روایت از حاتم بن اسماعیل مدنی (کوفی) از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که دو تا از آن روایات مسنند هستند. (اسحاق بن راهویه، ج ۴، ص ۹۵ و ۹۷) و دو روایت دیگر مرسل هستند که از امام باقر علیه السلام به ام سلمه ارسال دارد. (همان، ج ۴، ص ۱۱۷ و ۱۷۴)^۱ باید توجه داشت که حاتم یکی از رواییان تقریباً پر تکرار در صحیح بخاری است. (همان، ج ۱، ص ۸۱ و ۸۷۹ و ۶۵۸ و ۱۰۶۲ و ۱۰۸۶) و روایات دیگر)

۱. قابل توجه است بسیاری از روایات گزارش شده در صحیح بخاری ارسال دارند که محدثان عامه آن روایات را از شواهد یا متابعت دانسته‌اند.

فایده

فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث | ۱۱۴ | پژوهش‌های حدیث

همچین اسحاق در مسنده خود، از قبیصه از سفیان از امام صادق علیه السلام از امام باقر علیه السلام روایتی مرسلا دیگر نیز نقل نموده است. (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۵۵) سند این روایت تا قبل از امام صادق علیه السلام از اسناد پر تکرار صحیح بخاری است. (ج ۱، ص ۱۶ و ۷۶ و موارد دیگر)

و آخرين مورد، روایت یحیی بن آدم از حفص بن غیاث از امام صادق علیه السلام به صورت مسنده است (اسحاق بن راهویه، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۹۹) این روایت درباره غذا خوردن رسول اکرم ﷺ و قضایایی پس از آن است. هر چند سندی به این شکل در صحیح بخاری وجود ندارد اما یحیی بن آدم و حفص بن غیاث از روایت بخاری هستند.

مسند حمیدی

از جمله روایاتی که نزد بخاری وجود داشته و وی به آنها اشرف داشته، روایات عبدالله بن زبیر حمیدی (م ۲۱۹) است. به طوری که مسنده وی یکی از مهمترین مصادره بخاری می باشد. حمیدی شش روایت مسنده از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که تمامی آنها از طریق سفیان از امام و اغلب در موضوع حج بوده است^۱. این روایات از امام باقر علیه السلام از جابر نقل شده است. (حمیدی، بی تا، ج ۳، ص ۴۹۹ و ج ۴، ص ۲ و ۳ و ۴ و ۲۳ و ۲۴) بخاری یکی از روایات امام صادق علیه السلام از طریق حمیدی را در کتاب تاریخ کبیر خود نقل کرده است. (بخاری، بی تا، ج ۳، ص ۴۷۵)

جالب توجه است همان طور که اشاره شد بخاری این روایت و سند مشهور را از امام صادق علیه السلام با طریقی شناخته شده در صحیح، یعنی موسی ازوهیب در کتاب دیگر خود، ادب المفرد نقل کرده است (بخاری، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۳۲). اما در صحیح، سند روایت خود در ادب المفرد و روایت شیخ خود حمیدی و برخی اقرانش را کنار گذاشته و از سند دیگری استفاده کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۰۱)

۱. این که روایات حج امام صادق علیه السلام از پدرشان از جابر یک متن بوده یا به همین شکل مجزاً روایت شده بحث مجزایی می طلبد، اما به هر روی محدثین بارها به صورت مجزی نقل کرده اند.

در مجموع می‌توان اطمینان داشت، بخاری از طریق این دو شیخ و مصادر مهم خود به حدیث امام صادق علیه السلام دسترسی داشته است.

مصنف ابن ابی شیبہ

بخاری از مصنف عبدالله بن محمد بن ابی شیبہ مکنی به ابوبکر (م ۲۳۴) یا روایاتی گزارش کرده است.^۱ وی صدونود و در روایت از امام صادق در مصنفیش گزارش نموده که در انواع موقوف (ابن صلاح، ۱۴۰۶، ص ۴۶)، مرفوع، مرسل و مسنده استند که طبعاً این تعداد از روایات مجموعه بزرگی را در اختیار بخاری قرار داده است. روایات مسنده این ابی شیبہ، از طریق حاتم (ج ۱۹، ص ۵۸۳ و ج ۱۵، ص ۴۸۹ و ج ۳۲۱، ص ۷۹۹ و ج ۷۷۲ و ص ۷۵۰ و ص ۶۸۷ و ص ۶۷۴ و...) و محمد بن میمون زعفرانی (ج ۱۳، ص ۲۲۹) و حفص بن غیاث (ج ۸، ص ۷۷۶ و ص ۳۶۶ و ص ۲۱۰ و ج ۱، ص ۴۵۹) و خالد بن مخلد از مالک بن انس (ج ۸، ص ۵۷۵) و خالد بن مخلد از سلیمان بن بلال (ج ۵، ص ۶۳) و یحیی بن آدم از حسن بن عیاش (ج ۴، ص ۶۲) بوده‌اند.

دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام

بنابراین حاصل این گزارشات حاکی از آن است که بخاری به مصادری دسترسی داشته که همه آنها به صورت مسنده و یا مرسلاً به امام صادق علیه السلام طریقی داشته است. لذا دو مین قدم یعنی دسترسی بخاری به مصادر مهمی که در آنها طریقی به امام صادق علیه السلام بوده است مورد تأیید می‌باشد اما با این وجود بخاری از آوردن روایتی با امام صادق علیه السلام در صحیح خودداری کرده است.

۱. گچه با وجود نام بردن بخاری از این ابی شیبہ در ابتدای سند و طریق یکسان و اشتراک اکثر الفاظ متن روایات، تفاوت‌های قابل توجهی هم در آنها وجود دارد. به عنوان نمونه در تفاوت سندی: بخاری، ج ۲، ص ۶۵؛ این ابی شیبہ، ج ۱۴۲۷، ح ۴۸۴۵ و در متن: بخاری، ج ۱۴۰۷، ص ۸۱؛ این ابی شیبہ، ج ۱۴۲۷، ح ۳۵۸۹۳.

۲. حدیثی که انتهای سلسله سند آن به صحابی پیامبر بررسد. (ابن صلاح، ۱۴۰۶، ص ۴۶).

راویان حدیث امام صادق علیه السلام که برای بخاری شناخته شده بودند از گزارش‌های تاریخی و تأییفات بخاری بر می‌آید که وی از سطح بالایی از آگاهی نسبت به رجال حدیث و خصوصیات آنان برخوردار بوده است. او دست کم برخی از راویان احادیث امام صادق علیه السلام را به خوبی می‌شناخته و اغلب به روایات آنان دسترسی و حتی اشراف داشته است که در ادامه به اثبات این مدعای از راههای مختلف می‌پردازیم؛

۱. معرفی برخی از سرآمدان حدیث از شاگردان امام صادق علیه السلام توسط بخاری

بخاری ذیل ترجمه امام صادق علیه السلام در تاریخ کبیرش، به سه راوی از امام صادق علیه السلام اشاره نموده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۹۸) و بدین ترتیب از آگاهی خود به این طرق حدیث خبر داده است. این افراد مالک بن انس و سفیان ثوری و شعبه هستند که از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین حدیثیان عامه در آن دوران بوده‌اند و جزء مهم‌ترین راویان احادیث صحیح بخاری هستند. جای این ابهام باقی است که چرا بخاری از راویانی همچون حاتم بن اسماعیل یا یحیی بن سعید یا حفص بن غیاث که نقل‌های زیادی از امام صادق علیه السلام داشته‌اند یاد نکرده است. اما بیشترین ابهام ذکرnam شعبه است که راویتش از امام صادق علیه السلام در منابع حدیثی انگشت شمار است.

به هر حال، بخاری به واسطه‌های مختلفی به این سه راوی برجسته دسترسی داشته و طرق آنها را به خوبی می‌شناخته است. این رامی‌توان در اسناد صحیح بخاری و دیگر کتب وی پیگیری نمود. همان‌گونه که پیشتر اشاره شد وی اولین راویتش در صحیح راز حمیدی از سفیان نقل می‌کند. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳)

در این بین سفیان ثوری به عنوان یکی از مشایخ بخاری، از امام صادق علیه السلام راویات متعددی نقل کرده است. محدثین قرن دوم و سوم روایات متعددی را از طریق سفیان از امام صادق علیه السلام گزارش کرده‌اند. واسطه‌های این محدثین به سفیان اغلب با واسطه‌های بخاری به سفیان یکی هستند. یکی از این افراد وکیع است که بخاری روایات متعددی از وی از سفیان نقل نموده است. (ج ۱ ص ۳۳ و ج ۲ ص ۶۳ و ۷۴)

به عنوان نمونه ابن ابی شیبہ از طریق وکیع از سفیان از حضرت صادق علیه السلام یازده

بار روایت کرده است. (ابن ابی شیبه، ۱۴۲۷، ج ۸، ص ۳۵۲ و ۱۲۶، ج ۹، ص ۴۴۰ و...) کتبی که تقریباً با صحیح بخاری هم عصر هستند نیز از وکیع از سفیان از امام صادق علیه السلام از پدرشان از جابر از پیامبر ﷺ خطبه‌ای را نقل کرده‌اند. (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰، ح ۲۰۸؛ احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ح ۱۴۵۶) همچنین توسط ابن ماجه روایت دیگری از همین طریق نقل شده است. (ابن ماجه، بی‌تا، ح ۲۴۱۶) مسلم نیز به واسطه ابوبکر بن ابی شیبه از وکیع از سفیان از امام صادق علیه السلام روایت کرده است. (النیسا بوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۳، ص ۱۱)

محمد بن کثیر راوی پر تکرار دیگری در صحیح بخاری است که روایت زیادی از سفیان در این کتاب ازوی نقل شده است. (ج ۱ ص ۳۰ و ۱۶۳ و ج ۲ ص ۴ و ۳۰ و ۴۹ و ۸۹ و ۶۵ و ۱۴۹) و ۱۷۰ و ۱۷۷ و...)؛ ابی داود نیز از همین طریق از امام صادق علیه السلام از پدرشان از جابر از پیامبر ﷺ روایت کرده است. (سجستانی، ۱۴۳۰، ح ۲۹۵۴)؛ راوی بعدی عبدالله بن ولید است که در بخاری روایتش از سفیان ثوری نقل شده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۷۷ و ج ۳ ص ۸۶ و ۸۷ و ج ۴ ص ۳۲)؛ احمد با همین طریق روایتی مسنده واسطه امام صادق علیه السلام نقل کرده است. (ح ۱۴۲۱۹)

عبدالرزاق صنعتی (م ۲۱۰) که به نظر می‌رسد روایات را مستقیم به بخاری القاء نکرده نیز پانزده روایات از سفیان در صحیح بخاری دارد. (بخاری، ۱۴۰۷، ح ۵۲۱۴ و با واسطه ح ۷۱۸۳) وی در مصنف خویش هفتاد روایت از حضرت صادق علیه السلام گزارش کرده که پانزده مورد آنها از طریق سفیان^۱ است. از اینها سیزده مورد بدون واسطه (صنعتی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۴۰۷ و ۵۳۲، ج ۳، ص ۱۸۰ و...) و دو مورد به واسطه ابن جریح است. از جمله روایتی از سفیان از حضرت صادق علیه السلام از پدرشان از ابی رافع از امیر المؤمنین علی علیه السلام از پیامبر ﷺ. (همان، ح ۵۲۳۲) همچنین یکی از رواییان پر تکرار حدیث سفیان

۱. مبنای هرگونه شمارش روایات در این مقاله، نرم افزار جامع خادم الحرمین الشریفین است که منبع مناسبی برای دسترسی به روایات راویان در، سی منبع مهم و مشهور حدیثی عامه در قرون دوم تا چهارم است. (سه منبع نیز مربوط به قرن‌های بعدی می‌باشد که تعداد ارائه شده در این مقاله با کسر روایات این سه منبع است).

در صحیح بخاری، قبیصه بن عقبه است. (ج ۱ ص ۱۶ و ۶۷ و ۸۲ و ۱۰۶ و ۱۶۲) این طریق به امام صادق علیه السلام با روایت مسنده وجود داشته است. (الزهد، هناد بن السری، م ۳۲۴، ح ۲۴۳)

۲. شاگردان امام صادق علیه السلام در صحیح بخاری

در بین راویان حدیث امام صادق علیه السلام که مورد اقبال کتب حدیثی عامه قرار گرفته‌اند افرادی هستند که تعداد قابل توجهی روایت در صحیح بخاری از آنها نقل شده است. می‌توان احتمال داد که بخاری به حدیث و احوال حدیثی آنها آشنایی بیشتری داشته و به روایات بیشتری از ایشان دسترسی داشته است. اسامی این راویان به این شرح است:

۱- سفیان بن سعید بن مسروق (م ۱۵۹ یا ۱۶۰ یا ۱۶۱ هـ) که در قسمت قبل توضیح داده شد.

۲- سلیمان بن بلال قرشی (م ۱۷۲ یا ۱۷۷ هـ) که راوی پرکاری بوده و بر مبنای شمارش این پژوهش، منابع قرن دوم تا چهارم عامه، که از طریق وی سی و یک روایت از امام صادق علیه السلام گزارش کرده‌اند. طریق عبدالله بن مسلم قعنبر (م ۲۲۰) از سلیمان از حضرت صادق علیه السلام مشهور و مورد استفاده محدثینی از جمله مسلم نیشابوری در صحیح (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۳، ص ۱۱ و ۳۶ و ۵ و ۴ و ۳ و ۲ و ۱) و ابی داود در سنن ابی حبان در صحیح (ابن حبان، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۴۳۴) و ابی داود در سنن ابی داود سجستانی، (۱۴۳۰، ج ۱، ص ۷۴ و ۴۳۷ و ۲، ص ۱۳۱) بوده است. از سلیمان بن بلال در صحیح بخاری صد و هفت روایت نقل شده است. (به عنوان نمونه: بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۲ و ۴۶ و ۲۵۰ و ۳۰۳ و ...)

۳- حاتم بن اسماعیل (م ۱۸۶ هـ) که بر مبنای منابع نرم افزار منتخب ما، صد و هفتاد و نه روایت از امام صادق علیه السلام در منابع قرون دوم تا چهارم از طریق وی گزارش شده است. هم عصران بخاری به طریق حاتم از حضرت صادق علیه السلام توجه داشته‌اند به شکلی که مسلم (النیسابوری القشیری، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۴۹ و ۳ و ۱۵ و ۴، ص ۳۸ و ۵، ص ۱۹۷) و ابی ماجه (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۱، ص

۳۱۰ وح ۲، ص ۲۰۷ وح ۴، ص ۱۸۸ وص ۲۵۷) وترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۵۲۴ وح ۳، ص ۲۱۵ وص ۳۵۳) ودارمی (دارمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۱۵۷ وص ۱۱۷۳) وابی داود (ابن داود سجستانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۲۲ وح ۴، ص ۵۵) وعبد بن حمید (عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۴۰) درابواب مختلف صلاة، طهارة، جهاد، حج وسيرة الرسول از این طریق بهره جسته‌اند. ابن ابی شیبہ نیز روایات متعددی از جمله روایت مشهور حج را از این طریق گزارش نموده که در بخش مشایخ بخاری به آن پرداخته شد. بسیاری از محدثین متقدم دیگر از جمله عبد بن حمید، نسایی، ابن خزیمه و فاکهی (م ۲۷۵ هـ ق) نیز روایت حج حضرت صادق علیه السلام را از طریق وی گزارش نموده‌اند. (فاکهی، ۱۴۱۴، ح ۲۵۶۷، نسایی، ۱۴۲۱، ح ۱۵۱۳؛ ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ح ۲۶۷۲؛ عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ح ۱۱۴۲)؛ بخاری از طریق آن، یعنی عبدالرحمن بن یونس از حاتم بن اسماعیل در صحیحش بارها استفاده کرده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۸۱ وح ۲، ص ۶۵۸).

روایت دیگری از حضرت صادق علیه السلام درباره احکام پتیم است که مورد توجه منابعی با موضوعات فقهی نیز قرار گرفته است (ابن زنجویه، ۱۴۰۶، ح ۹۷۸؛ محمد بن ادریس، ۱۴۱۰، ح ۲۱۱؛ مروزی، ۱۴۲۲، ح ۱۳۵) ترمذی (م ۲۴۱ هـ ق) این روایت را به سند قتبیه از حاتم بن اسماعیل نقل کرده است. (ترمذی، ۱۴۱۹، ح ۱۴۷۵) سندی که مورد استفاده بخاری در صحیح بوده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۸۶ وح ۴ ص ۱۵۳۷ وح ۵ ص ۲۲۷۷) روایت مسنند دیگر از سلسله روایت‌های حج امام صادق علیه السلام، که بواسطه عبدالرحمن بن یونس از حاتم از امام صادق علیه السلام گزارش شده، خطبه‌ای از رسول خدادار روز عرفه است (فاکهی، ۱۴۱۴، ح ۱۸۲۲، این ابی عاصم، ۱۴۰۰، الديات، ح ۹)، اینها تعدادی از روایات نسبتاً زیاد حاتم بن اسماعیل از امام صادق علیه السلام بود که اغلب مسنند بوده است و مورد توجه منابع مختلف قرن سوم عامه قرار گرفته است و بعضی از اسناد آن عیناً در صحیح بخاری استفاده شده است.

۴- عبدالمک بن عبدالعزیز بن جریج مکی (م ۱۵۰ هـ ق) که البته بیشتر به فقهش شناخته شده، اما محدثی پرکار هم بوده است. (به عنوان نمونه: ابوولید الازرقی،

اخبار مکه، ح ۶۹۵؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۳، ح ۲۲۳۳۱) در منابع مورد نظر نرم افزار ما پنجاه و پنج روایت از طریق وی از حضرت صادق علیه السلام گزارش شده است.

۵- حفص بن غیاث نخعی (م ۱۹۴ هـ-ق) که اکثر منابع حدیثی در دسترس، این طریق به امام صادق علیه السلام را به رسمیت شناخته و از این طریق یکصد و دو روایت گزارش نموده است. از جمله مسلم (النیسابوری القشيری، ۱۳۳۴، ح ۴، ص ۴۳) و ابن داود (ابن داود سجستانی، ۱۴۳۵، ح ۲، ص ۱۳۱ و ۱۳۸ و ح ۳، ص ۵۲) و ترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ح ۳، ص ۱۶۲) و ابن خزیمه (ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ح ۴، ص ۴۲۲ و ۴۶۰ و ۴۷۴) ونسایی (نسایی، ۱۴۲۱، ح ۱، ص ۶۰۶ و ۸۶۱ و ح ۴، ص ۱۸۷ و ۳۴۶) و ابن حبان (ابن حبان، ۱۳۹۳، ح ۱۳، ص ۲۲۳) و

۶- یحیی بن سعیدقطان البصری (م ۱۹۸ هـ-ق) براساس نرم افزار در دسترس ما در منابع قرن دوم تا چهارم، پنجاه و هفت روایت از این طریق نقل شده است. ابن ابی شیبہ (ابن ابی شیبہ، ۱۴۲۷، ح ۷، ص ۱۲۴ و ح ۸، ص ۶۰۱ و ح ۱۲، ص ۳۲۶ و ح ۲۰، ص ۵۶۸)، احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ح ۲، ص ۱۹۹۸، ح ۶، ص ۳۰۵۰ و ۳۰۵۲ و ح ۱۲، ص ۶۳۹۱) ابن جارود (المتنقی، ح ۱، ص ۱۷۸)، ابن خزیمه (ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ح ۱، ص ۱۶۵ و ۳۴۵ و ح ۳، ص ۳۰۵ و ح ۴)، ص ۲۹۶ و ۳۶۸ و ۳۹۶ و ۳۹۹ و ۴۳۴ و ۴۶۰ و ۴۸۲ و ۵۰۴)، نسایی (نسایی، ۱۴۲۱، ح ۱، ص ۶۰ و ۸۰ و ۱۰۶ و ۲۷۹ و ۵۱۱ و ۵۴۷ و ۵۸۷ و ۵۴۸ و ۵۸۸ و ۵۹۰ و ۵۹۶ و ۶۰۱ و ۶۰۵)، نسایی، ۱۴۲۱، ح ۱، ص ۱۴۷ و ۱۸۲ و ۲۸۷ و ۸۴ و ۲، ح ۴، ص ۲۸ و ۴۹ و ۵۱ و ۱۳۹ و ۱۴۰ و ۱۴۱ و ۱۴۵ و ۱۵۸ و ۱۷۳ و ۲۰۲ و ۲۰۶)، ابی داود (ابی داود، ۱۴۳۰، ح ۲، ص ۹۸ و ح ۴، ص ۵۵ و ۱۳۱) وابی یعلی (ابی یعلی، ۱۴۰۴، ح ۴، ص ۲۶ و ۹۳ و ۲۰۸ و ح ۱۲، ص ۱۱۹) در ابواب مختلف فقهی از جمله حج و مناسک، جمعه، طهارة،وضوء، مساجد و سهونقل روایت کرده‌اند. بسیاری از طرق این محدثین خصوصاً ابن خزیمه طرق مسند تا امام صادق علیه السلام و از ایشان تا جابر از پیامبر ﷺ بوده است. یکی از طرق ابن خزیمه، محمد بن بشار از یحیی بن سعید است که از طرق بسیار پر تکرار در منابع حدیثی متقدم عامه بوده و بخاری در صحیح چهارده روایت

از این طریق گزارش نموده است. ابن خزیمه روایت "ثلاث غرف" را با همین طریق نقل کرده است. (ابن خزیمه، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۴۵) این همان روایتی است که بخاری متن آن را با سند دیگری در صحیح گزارش نموده است و در این پژوهش به آن پرداختیم.

۷- عبد العزیز بن محمد درآوردی المدنی (م ۱۸۲ هـ) ازوی بیست و سه روایت در منابع نرم افزار ما از حضرت صادق علیه السلام گزارش شده است. (شافعی، بی‌تا، ح ۹۴۸؛ شافعی، ۱۴۱۰، ح ۲۲۱؛ ترمذی، ۱۴۱۹، ح ۷۱۰؛ بخاری، ۱۴۰۹، ح ۹۶۲)؛ یکی از روایات پرنکرارش در منابع قرن سوم عامه درباره سفر بی‌امبر ﷺ به مکه در ماه رمضان عام الفتح است. (النیسا بوری القشیری، ۱۳۳۴، ح ۱۸۸۵؛ شافعی، بی‌تا، ح ۴۵۲)؛ این درحالی است که روایت مذکور توسط مسلم با سند محمد مثنی از عبد‌الوهاب از امام صادق علیه السلام نقل شده است، طریقی که مورد استفاده بخاری در صحیح نیز بوده است. (بخاری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۴ و ۲۲۵ و ۴۳۷)

نکته قابل توجه این که تمامی راویان فوق به روایات حج امام صادق علیه السلام پرداخته‌اند و موضوع متداولی بین ایشان بوده است.

۳- اظهار نظر رجالی بخاری در مورد برخی راویان از امام صادق علیه السلام

براساس منابع تاریخی بخاری درباره حدیث و احوال برخی راویان از امام صادق علیه السلام داشته است. گزارش شده درباره اکثر راویانی که وی در تاریخش از آنان یاد کرده یک داستان داشته که برای پرهیز از تطویل به آن نپرداخته است. (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۲۲) و حتی وی درباره برخی از راویانی که از امام صادق علیه السلام حدیث نقل کرده‌اند اظهار نظر نموده است.

اظهار نظرها و گزارش‌های بخاری درباره راویان و طرق به امام صادق علیه السلام در کتب تاریخ (رجال) خود نشانگر آشنایی و دقیقت نظرش نسبت به این موضوع است. زمانی که بخاری برای نقل یک راوی از راوی دیگر، مدخل تشکیل می‌دهد، نشانگر این است که خودش به روایت وی از آن راوی دسترسی داشته است. وی در مورد برخی از راویان تنها به یک

شیخ حدیثی آنها یعنی؛ امام صادق علیه السلام اشاره کرده است. این افراد محمد بن علی، اخو حسین الجعفی، محمد بن العلاء الصهیبی، عبد الله بن میمون، عیسی بن سلیمان بن دینار، أبوطیبه الدارمی الجرجانی و عنبرسه العابد هستند. (همان، ج ۱، ص ۲۳۳)

در موارد دیگری بخاری به دریافت حدیث برخی روایان از امام صادق علیه السلام و چند شیخ دیگر اشاره کرده است. این افراد محمد بن میمون، اسماعیل ابوسعید المدینی، عثمان بن فرقع العطار و ضحاک بن مخلد ابو عاصم النبیل البصیری هستند. (بخاری، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۳) آگاهی بخاری از شرح حال روایان، نشان می‌دهد وی نسبت به این روایان نیز دقت نظر داشته و از ضعف و قوت هایشان آگاهی داشته است. تا جایی که درباره محمد بن میمون زعفرانی پس از بیان روایتگری او از امام صادق علیه السلام به منکرالحدیث بودنش تصريح می‌نماید. (همان، ج ۱، ص ۲۳۴) وی درباره عبد الله بن میمون که تنها به نقل نمودن از امام صادق علیه السلام و ذاھب الحدیث بودنش اشاره می‌نماید. (همان، ج ۵، ص ۲۰۶) همچنین در مورد سعید بن مسلمة بن هشام که از خاندان اموی بوده می‌گوید از امام صادق علیه السلام مطالب منکر نقل می‌کرده است. (همان، ج ۳، ص ۵۱۶) وی درباره دو روایی یعنی محمد بن العلاء الصهیبی و عنبرسه العابد به نقل مرسل روایاتشان از امام صادق علیه السلام اشاره کرده است. (همان، ج ۱، ص ۲۰۵، ج ۷، ص ۳۹)

در میان این افراد، عثمان بن فرقع (بخاری، ج ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۸۷، ج ۱۴، ص ۳۶) و ابو عاصم (بخاری، ج ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۷۰) از روایان حدیث در صحیح بخاری هستند. بخاری همچنین درباره دونفر از فرزندان امام صادق علیه السلام که راوی حدیث حضرت نیز بوده‌اند تصريح به وثاقت نموده است. وی اسحاق بن جعفر را موثق‌تر از برادرش دانسته است، اما به روایتش از پدر اشاره نکرده است. (بخاری، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۹۳)

این اظهار نظرها نشانگر اشراف بخاری به رابطه حدیثی روایان احادیث امام صادق علیه السلام، با آن حضرت است.

روایات مشهور امام صادق علیه السلام نزد محدثین هم عصر بخاری
در فضای حدیثی عامه روایاتی وجود داشته که به صورت پتکار و توسط بسیاری

از محدثین و منابع حدیثی هم عصر از آنان نقل می‌شده است به شکلی که بعيد به نظر می‌رسد نوع این روایات از چشمان صاحبان دیگر منابع و جوامع حدیثی از جمله بخاری به دور مانده باشد. امام صادق علیه السلام دارای روایاتی بوده‌اند که در قرن دوم در بین عامه جایگاه مهمی داشته و معمولاً صاحبان منابع به راحتی از کنار آنها گذرنگ نکرده‌اند.^۱ مهمترین نمونه آن، روایات حج حضرت صادق علیه السلام از امام باقر علیه السلام از جواب است که نقش محوری در حدیث و فقه حج اسلامی داشته است. مشایخ و اقران بخاری همچون حمیدی (حمیدی، بی‌تا، ج ۴ ص ۲) و ابن ابی شیبہ (ابن ابی شیبہ، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۳۵۷) و مالک بن انس (مالک بن انس، الموطا، ج ۳ ص ۵۲۲) و احمد بن حنبل (احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ج ۳۰، ص ۴۷۹) و شافعی (شافعی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۹) و مسلم (مسلم، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۸۶۶ باب حجه النبی) و عبد بن حمید (عبد بن حمید، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۵۴) و ترمذی (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۴۷۰) و ابوداود (ابن داود سجستانی، ۱۴۳۰، حج ۲ ص ۱۲۲ باب صفة حج النبی) و دارمی (دارمی، ۱۴۱۲، ج ۵ ص ۴۳۹) و ابن ماجه (ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۷۴ باب التلبیه) و برخی محدثین دیگر بارها و به شکل‌های مختلف به آن پرداخته‌اند. در مورد روایات حج امام صادق علیه السلام می‌توان ادعا کرد تقریباً تمامی حدیثیان شناخته شده و هم عصر بخاری چه در طبقه مشایخ و چه در بین اقران و شاگردانش از آن بهره جسته‌اند. همچنین روایتی درباره شاهد به هنگام قضاوت (شافعی، بی‌تا، ح ۱۳۹۸؛ ترمذی، سنن ح ۱۲۶۰؛ احمد بن حنبل، ۱۴۳۱، ح ۱۳۹۹؛ ابی‌الحسن ح ۱۴۳۱) که در بین اقران بخاری پر تکرار بوده است. حدیث مشهور دیگری که پیش از این نیز به آن اشاره شد درباره غسل پیامبر بوده که شافعی در مسنند والام (شافعی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۹ و الام ج ۱: ص ۶۴) و حمیدی (حمیدی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۹۹) و مسلم (النیسابوری القشيری، ۱۳۳۴، ج ۲، ص ۴۲۵) و ابن سعد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج

۱. رک «چگونگی بازتاب آموزه‌های امام صادق علیه السلام در جوامع حدیثی اهل سنت»، هوشمند مطهر، پارسا و نیزکرمی، احمد رضا، پایان نامه «تحلیل میزان وحوزه‌های اثرباری منابع حدیث عامه در قرن دوم و سوم از آموزه‌های امام صادق علیه السلام»، فصل سوم.

فایده

فصلنامه مطالعات قرآن و حدیث | ۱۲۴ | پژوهش‌های حدیث

۱، ص ۴۳۰) و ابن ابی شیبہ (ابن ابی شیبہ، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۶۵) آن را گزارش کرده‌اند. برخی روایات امام صادق علیه السلام در سیره نبوی ﷺ نیز مورد توجه جدی محدثین قرن دوم و سوم بوده است. (رک پارسا، ۱۳۸۹، فصل دوم) که شاید عامل آن علاوه بر جایگاه حدیثی امام صادق علیه السلام نسبت ایشان و پیامبر ﷺ هم بوده است. پس از اینکه موضوع دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد بخاری برای دسترسی به روایات امام صادق علیه السلام طرق مختلفی داشته و اغلب با دور اوی - که معمولاً یکی از آنها از مشایخ بخاری بوده - به روایات حضرت دسترسی داشته است، باید بینیم طرق این روایات یا برخی از آنها برای بخاری اعتبار لازم جهت نقل در الجامع الصحيح را داشته است یا خیر؟!

اعتبار سنجی (اعتماد آوری) روایات نزد بخاری

برای تعیین اعتبار روایات نزد بخاری و با توجه به نام کتاب صحیح، برمی‌آید که باید به دنبال ملاک صحت روایات نزد بخاری باشیم. نام کامل این اثر آنچنان که ابن صلاح معرفی نموده: *الجامع المسند الصحيح المختصر من امور رسول الله ﷺ وسننه و ایامه* است. (عثمان بن عبدالرحمن الشهروزی (ابن صلاح)، *ابن الصلاح*، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۸) لذا صحیح بودن (باتعاریف مد نظر بخاری) را می‌توان محور گزینش روایات دانست و اختصار نیز حکایت از کنار گذاشتن احتمالی برخی روایات دارد. همچنان که کلامی منسوب به بخاری نشانگر این محدود سازی است. (همان، ج ۱، ص ۱۹)

اما شرط صحت در صحیح بخاری، موضوعی است که محدثین عامه برای تعیین آن با چالش‌هایی مواجه بوده‌اند. چرا که صحیح بخاری فاقد مقدمه است و در متن کتاب صحیح و دیگر کتبیش نیز توضیحی درباره روش انتخاب روایات وجود ندارد. ابهام اصلی درباره کتاب صحیح بخاری عدم تعیین ضوابط صحت حدیث، جهت گزینش در کتاب از جانب مؤلف است.

برای حل این مسئله محدثان عامه نیز مدتی پس از بخاری به تعیین ضوابط بر مبنای برداشت‌های علمی خود داشته‌اند. با هر شرطی که بزرگان حدیث عامه بیان داشته‌اند

سال: ۱۴۰۶
جهت: مسند
نیز: معتبر

نمی‌توان لزوماً به ما اراد بخاری پی بردن نوع شروط بیان شده قابل تعمیم بر کل روایات کتاب نیستند. لذا مباحث دامنه‌دار فراوان و اختلاف نظرهایی درباره شروط صحبت بخاری وجود داشته (به عنوان نمونه رک ابن حجر، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۷ الی ۸۰، توجیه النظرالی اصول الاثر، فصل فی بیان شروط البخاری و موضوعه، ج ۱، ص ۲۲۰) دارد. (همچنین رک: پایان نامه همین نگارنده با عنوان نقش دیدگاهها و انگیزه‌های بخاری نسبت به عدم نقل از امام صادق علیه السلام، فصل دوم، ۱۳۹۳، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران)

بنابراین چنانچه بخواهیم نشان دهیم کدام روایت امام صادق علیه السلام با مبنای گرینش بخاری صحیح بوده کاری مشکل و بدون شاخص دقیق خواهد بود. مثلاً ممکن است با ملاک حاکم نیشابوری به نتیجه‌ای برسیم که با ملاک محدثین دیگرنتیجه‌ای متفاوت حاصل شود. همچنانکه ذهبی بسیاری از روایاتی را که حاکم برشرط بخاری دانسته ضعیف و حتی روایتی را که حاکم ازوجوه مختلف صحیح دانسته و عدم انعکاسش در صحیحین وی را به تعجب واداشته است را ذهبی صحیح نمی‌داند. (روایت «الحسن و الحسین سید الشباب أهل الجنة» است. حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۱۸۲)

شیوه نویزندگی،
نیشابور،
ج ۱۴۰۴

با توجه به این اختلاف نظرها وابهام موجود، چه بسا عدول بخاری از روایات راویانی قابل اعتنا رانمی‌توان به سادگی توجیه نمود و از سویی نقل بخاری از روایانی که شهرت به ضعف داشته و در زمرة بدنامان حدیث بوده‌اند، به راحتی قابل توجیه نیست. وزحمت فراوانی برای افراد شاخصی همچون ابن حجر در شرح صحیح ایجاد کرده تا نشان دهند استفاده بخاری از رجال مطعون، ضعفی برکتاب صحیح وارد نمی‌سازد و یا اینکه آنان افراد بد نامی نبوده‌اند. تا جایی که ابن حجر، فصلی را به این موضوع اختصاص داده است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۱، الفصل التاسع فی سیاق من طعن فيه من الرجال) این تلاش تا حدی بوده که ابن حجر در صدد توجیه استفاده بخاری از روایات فرد بدنامی همچون اسماعیل بن ابی اویس برآمده است. فردی که بزرگان رجال عامه، وی را سارق حدیث (ابن عدی الجرجانی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۲۵) وضعیف در حدیث وضعیف العقل (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۵۷) دانسته‌اند و بسیاری از ضعف‌ها و حتی مشکلات

اخلاقی برایش ذکر شده است. (مغلطای، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۸۳) این تلاش‌ها در سال‌های اخیر شکل کامل تری به خود گرفته تا این اصل پذیرفته شده توسط بسیاری از بزرگان حدیث و رجال عame را توضیح دهد که هر کس در صحاح از روایتی نقل نموده روایتش مقبول است خواه این شخص مقبول باشد خواه مطرود و مجروح (برای مطالعه پیشینه و دلائلی که ارائه شده رک: ابراهیم ابراهیم اوغلو، اخراج الشیخین للرواۃ المتکلم فیهم واثره فی تعدیلهم او تحریجهم، المجله الدولیه لابحاث الحديث، ۲۰۲۰م).

به هر شکل، عدم بیان شروط بخاری برای انتخاب حدیث و پیامدهای آن و نوع مواجهه دانشیان حدیث با آن، موضوع مفصلی است که پژوهشی مجزاً می‌طلبد. البته تا کنون نیز کارهایی در این زمینه انجام گرفته است. (رک: مباحثات آیه الله غیب غلامی

درباره بخاری ۱۳۹۳)

در مجموع برای دستیابی به هدف دوم این پژوهش که تعیین اعتبار یا عدم طرق بخاری به روایتی از امام صادق علیه السلام که در دسترس وی بوده است، بهتر است راهی جایگزین ارائه نماییم. راهی که با توجه به چالش‌های موجود، به ملاک‌های پسینی که برای تعیین معیار گزینش روایات در صحیح بخاری ارائه شده نپردازد.

بهترین مسیری که به نظر نگارنده رسید، تطابق اسناد روایات امام صادق علیه السلام که در دسترس بخاری بوده‌اند، با اسناد روایات صحیح بخاری است. به این ترتیب که اگر سند روایتی، تا امام صادق علیه السلام؛ یعنی سندی که از بخاری تا امام صادق علیه السلام کاملاً یکسان است، اما بجای امام از شخص دیگری گزارش کرده است، عیناً در صحیح بخاری استفاده شده باید آن طریق را جهت استفاده در کتاب صحیح روایتی مورد اعتماد و

صحیح بدانیم^{۲۰۱}

۱. جدای از اینکه روایات را از متبوعات، شواهد و یا محتجات یا انواع دیگری از دسته بندی روایات صحیح بخاری بدانیم (منظور انواع مختلف روایات به لحاظ اعتبار است که پس از بخاری به آن پرداخته شده است). چراکه اصل موضوع عدم نقل از امام صادق علیه السلام در هیچ یک از دسته‌های فوق است.

۲. ممکن است این ابهام وجود داشته باشد که آیا شخصیت حدیثی امام صادق علیه السلام برای استفاده در حدیث صحیح توسط بخاری مورد پذیرش بوده یا خیر که در پژوهشی دیگر به آن خواهیم پرداخت.

در مرحله بعد طرق حمیدی و اسحاق بن راهویه به عنوان دوشیخ بخاری را بررسی می‌کنیم تا ببینیم طرق روایات امام صادق علیه السلام در این منابع با طرق صحیح بخاری همخوانی دارند یا خیر؟! سپس به قرائت می‌پردازیم. مثلاً اگر به روایانی برخوردیم که در اسناد روایات امام علیه السلام وجود داشته‌اند و در بخاری هم از آنها استفاده شده است احتمال صحت آنها را خواهیم داد. البته با این شرط که تمامی افراد از بخاری تا امام صادق علیه السلام در اسناد کتاب صحیح حاضر باشند. گرچه به همان دلیل پیش گفته اطمینان کاملی درباره صحت این نوع سند از نظر بخاری نداریم.^۱

البته باید توجه داشت تطابق طرق روایات امام صادق علیه السلام تنها با طرق کتاب صحیح بخاری ما را به هدف خواهند رساند و در مورد دیگر کتب بخاری این کار مفید نیست. اولین جهت این است که به صرف وجود روایتی از امام صادق علیه السلام در دیگر کتب بخاری نمی‌توان به اعتماد بخاری به آن روایات جهت استفاده در صحیح پی برد. گرچه طبعاً بخاری به آن روایات دسترسی داشته است. اما شاخص‌های مؤلفین کتب حدیثی جهت انتخاب روایات در کتاب‌هایشان با هم متفاوت است. حتی برای یک مؤلف نیز معمولاً هدف و روش انتخاب روایات برای هر تألیفی متفاوت است و بر مبنای آن هدف نوع روایات و اعتبارشان شرایط متفاوتی دارد. برای بخاری با توجه به تعدد و تنوع کتب تألیفی نیز این قاعده به وضوح مشخص است. وی بسیاری از روایاتی را که در کتب دیگر نقل کرده در صحیح خود استفاده نکرده است.

جهت دیگر این که کتب محدودی از بخاری در دسترس ماستند. کتبی که نمی‌توان آنها را صرفاً حدیثی دانست یا با ضوابط حدیثی در حد کتب صحاح یا حتی مسانید قلمداد نمود. دسته‌ای از این کتب مانند کتاب خلق افعال العباد و الرد علی العجمیه با رویکرد اعتقادی و کلامی نگاشته شده‌اند. بخاری در این کتب یا به اقوال اصحاب و

۱. مثلاً ممکن است شرط لقا که بسیاری از محدثین به عنوان شرط بخاری به آن اشاره داشته‌اند در بین روایان مذکور وجود نداشته باشد. البته در مورد شرط لقا باید دقت کرد که میان روای امام صادق علیه السلام برقرار باشد که در اکثر قریب به اتفاق روایان تشکیک نشده است.

بزرگان در موضوع مورد نظرش پرداخته و یا به روایاتی در تبیین و تثبیت دیدگاه کلامی خود پرداخته است. (به عنوان نمونه: همان، باب افعال العباد، خلق افعال العباد، تمامی بابی با عنوان: ذکرا هل العلم للمعطله).

دسته‌ای از این کتب نیز فقهی هستند. مانند کتاب خیرالکلام فی القراءة خلف الامام و کتاب قرة العینین فی رفع الیدين فی الصلاة و همانطور که از عناوین آنها بر می‌آید به موضوع خاص فقهی اختصاص دارند. این کتب علاوه بر روایات و اقوال صحابه، نظرات فقهاء، تابعین و اتباع آنان را نیز در بر می‌گیرند (به عنوان نمونه: بخاری، القراء خلف الامام ج ۱ ح ۴ و ۹، این مستله درباره رفع الیدين فی الصلاه جدی تراست. به نظرمی رسید بخاری در این کتاب بسیاری از ادله خود را مبنی بر دیدگاه فقهاء قرار داده است و اخبار چندانی در اینباره در دسترس نداشته است. بخاری در مقدمه کتاب به دیدگاه خود و رفع دیدگاه نادرست از نظر خود اشاره می‌کند و مبنای خود را فعل و قول پیامبر و صحابه و تابعین دانسته است. رفع الیدين فی الصلاه ج ۱ ص ۱ و برای مصاديق رک تمامی کتاب).

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

دو کتاب تواریخ والضعفاء الصغیر بخاری نیز به تاریخ اسلام و نیز معرفی احوال رجال حدیث اختصاص دارند. تاریخ اوسط، گاه شمار است و کتاب تاریخ کبیرو صغیر والضعفاء الصغیر نیز به احوال رجال پرداخته‌اند. گرچه روایات متعددی در قالب روایات رجال معرفی شده است، اما هیچ‌گاه نمی‌توان جامعیتی در حدیث برای آنان در نظر داشت؛ چرا که با مقصود دیگری تألیف شده‌اند. همچنین بسیاری از روایات موجود در تاریخ کبیر مرفوع هستند (رک الاحادیث المروغعه من التاریخ الكبير للبخاری سراسر کتاب که بالغ بر هشتصد و پنجاه روایت مرفوع از کتاب تاریخ الكبير جمع آوری نموده است).

ونیز کتاب ادب المفرد وی که گرچه حاوی بیش از هزار روایت است، اما به آداب و سنت پرداخته و تسامح در اسناد آن مشهود است. تاجیی که البانی دو اثر با عنوان صحیح ادب المفرد (البانی، صحیح ادب المفرد، مکتبه الدلیل) و ضعیف ادب المفرد

البانی (همو، ضعیف ادب المفرد، دارالصدیق) را دردهه‌های گذشته درباره آنها نگاشت و به نقد اسنادشان پرداخت است.

در مجموع برای این منظور، نمی‌توان روی روایات و اسناد آنها، در دیگر کتب بخاری حساب ویژه‌ای باز کرد. به این معنا که روایات آنها محدود و محدود به موضوعات خاص و بسیاری از آنها مرسل یا اقوال افرادی غیرازنبی اکرم ﷺ است. لذا با رعایت تمام این اوصاف، روایات امام صادق علیه السلام در این منابع جهت تطبیق با اسناد روایات صحیح بخاری استفاده می‌شوند. در ادامه به طرقی که برای بخاری جهت استفاده در صحیح اعتمادآور بوده‌اند اشاره می‌شود.

اعتماد بخاری به روایات امام صادق علیه السلام

بخاری در کتب مشایخ خود، اسحاق بن راهویه و حمیدی، طریق اعتماد آوری از حاتم به امام صادق علیه السلام داشته است. طریق دیگر، اسحاق از قبیصه از سفیان ثوری از امام صادق علیه السلام است که در مسند اسحاق مورد استفاده بوده و این سند نیز برایش مورد اعتماد بوده است و با حذف حضرت صادق علیه السلام در صحیح بخاری موجود است.^۱ در این بین طریق حمیدی از سفیان که یک قسمت از اسناد پرتکرار در صحیح بخاری است، برای بخاری کاملاً شناخته شده است و در ادب المفرد خویش نیزار آن بهره جسته، اما همان‌گونه که اشاره شد در صحیح آن سند را ترک نموده و همان روایت را با سند دیگری نقل کرده است. به نظری رسید این مهمترین نمونه امکان دسترسی بخاری به طرق احادیث حضرت صادق علیه السلام است که کامل‌برای بخاری اطمینان آور بوده تا در صحیح از آن استفاده کند.

از میان طرق بخاری به روایات امام صادق علیه السلام مواردی به چشم می‌خورد که در صحیح بخاری از آنها استفاده شده است. و طبعاً طرقی اعتماد آور برای وی جهت استفاده در کتاب صحیحش بوده‌اند. البته از تمامی این طرق بدون حضور امام صادق علیه السلام (یعنی

۱. گرچه طریق مذکور در مسند اسحاق برای روایتی مسند استفاده نشده، اما امکان استفاده در بخش‌هایی از صحیح بخاری که روایتش مسند نبوده‌اند وجود داشته است.

از بخاری تاراوي حدیث از حضرت صادق علیهم السلام استفاده شده است که اینها چهار مورد هستند. موسی بن اسماعیل از وهبی، عبدالله بن مسلمه از سلیمان، عبدالله بن محمد از سفیان بن عینه و خالد بن مخلد از سلیمان که دو مورد اول را برای روایاتی مسند استفاده نموده و دو مورد بعدی را برای روایات غیر مسند استفاده کرده است. لذا دو طریق اول کاملاً برای بخاری جهت استفاده در صحیح، اعتماد آور بوده‌اند و در دو مورد بعدی با توجه به دسترسی به این طرق احتمال دسترسی وی به روایاتی مسند از امام صادق علیهم السلام از این دو طریق وجود داشته، گرچه قطعی نیست.

در کنار این طرق که بخاری جهت نقل روایات امام صادق علیهم السلام به آنان دسترسی و اعتماد داشته ردپاهای دیگر از احتمال دستیابی بخاری به طرق اعتماد آور روایات امام صادق علیهم السلام به چشم می‌خورد. از جمله تسلط وی به روایات و طرق روایان مهم آن حضرت مانند سفیان ثوری، حاتم بن اسماعیل، مالک بن انس، ابن جریح و حتی یحیی بن سعید که مسیر مناسبی برای دستیابی بخاری به روایات اطمینان آور امام صادق علیهم السلام بوده است، چراکه نوع این افراد شاگردان معتبر و قابل اعتمادی داشته‌اند و بخش عمده‌ای از شاگردان آنان نزد عامه ثقات بوده‌اند. همچنین وجود روایات متعدد نزد مشایخ بخاری و مؤلفین هم عصر او این راه را آسانتر می‌ساخته است. آگاهی بخاری نسبت به روایان دیگر آن حضرت و ذکر حضرت صادق علیهم السلام به عنوان تنها شیخ یا یکی از مشایخ ایشان و اشاره وی به برخی روایان بدنام امام صادق علیهم السلام و ذکر ضعف‌های آنان نیز قرائتی است که به دسترسی بخاری به طرق اعتماد آور دیگری از آن حضرت کمک می‌کرده است. در مجموع بخاری با طرق مختلف اعتماد آوری به روایات امام صادق علیهم السلام جهت نقل در صحیح‌شدن آگاهی و دسترسی داشته است.

جمع‌بندی

بررسی طرق بخاری به امام صادق علیهم السلام در کتب وی بجز صحیح، نشانگر دسترسی وی به روایات امام صادق علیهم السلام است. این طرق را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود. دسته اول طرقی هستند که عیناً در صحیح بخاری استفاده شده‌اند و شش مورد هستند.

موسی بن اسماعیل از وهیب، عبدالله بن سلمه از سلیمان، عبدالله بن محمد از سفیان بن عینه، خالد بن مخلد از سلیمان، قبیصه از سفیان و حمیدی از سفیان که این آخری طریق مهمی برای بخاری بوده است. این‌ها بی‌تردید اسنادی صحیح و قابل اطمینان برای بخاری جهت استفاده در صحیح بخاری بوده‌اند.

دسته دوم اسنادی هستند که عیناً در صحیح بخاری از آنها استفاده نشده‌اند، اما راویانشان تا امام صادق علیه السلام در صحیح بخاری مورد استفاده بوده‌اند. این طرق نیز پنج مورد هستند. عبدالعزیز بن عبدالله از دراوردی، سلیمان بن سعید از حفص، ابراهیم بن حمزه از انس بن عیاض، حمیدی از ابن ابی فدیک (ابن ابی فدیک در اسناد صحیح بخاری حضور ندارد) و یحیی بن آدم از حفص بن غیاث. درباره این اسناد نمی‌توان حکم قطعی به اعتماد بخاری به آنها را صادر نمود، چرا که ممکن است دلایلی مثل عدم تحقق شرط لقا در آنها رخ داده باشد. اما می‌توان احتمال داد بخاری نسبت به آن اسناد اعتماد داشته است.

دسته سوم تنها یک یا به شمارش دیگری دو روایتی هستند که بخاری از امام صادق علیه السلام نقل کرده، اما طرق و حتی راویان آن در صحیح بخاری به کار گرفته نشده‌اند. این طرق رانمی‌توان مناسب استفاده در صحیح بخاری دانست.

از سویی دیگر برای دسترسی بخاری به روایات امام صادق علیه السلام از طریق شاگردان آن حضرت، بهترین شخص سفیان ثوری بوده است. پنج طریق از طرق بخاری به سفیان که در صحیح استفاده شده‌اند، طرقی هستند که در منابع دیگر قرن سوم از امام صادق علیه السلام روایت کرده‌اند. درین این پنج طریق، سه تای آنها در صحیح بخاری پرکاربرد بوده‌اند. این سه مورد وکیع از سفیان، محمد بن کثیر از سفیان و قبیصه بن عقبه از سفیان هستند. همچنین حاتم بن اسماعیل وضعیت نسبتاً مشابهی داشته است. بخاری از سه طریق استفاده شده در صحیحش از حاتم، امکان استفاده از روایات امام صادق علیه السلام را داشته است. البته ابن ابی شیبہ از مشایخ بخاری نیز از طریق حاتم از امام صادق علیه السلام نقل روایت کرده است. در کنار سفیان و حاتم، برخی دیگر از شاگردان امام صادق علیه السلام از راویان استفاده شده در صحیح بخاری بوده‌اند. سلیمان بن بلال، ابن جریج، حفص بن

غیاث، یحیی بن سعید، دراوردی برخی از آنها هستند. همچنین کتب رجالی و تاریخی بخاری نشان می‌دهند وی برخی از شاگردان حدیثی امام صادق علیه السلام را به خوبی شناسایی کرده و به روایات آنان دسترسی داشته است. بخاری از طریق برخی مصادر خود همچون مسنند حمیدی و مسنند اسحاق بن راهویه و مصنف عبدالرزاق نیز به احادیث امام صادق علیه السلام دسترسی داشته است. در کنار این موارد روایاتی از امام صادق علیه السلام در قرن سوم شهرت داشته‌اند و کمتر کتاب حدیثی شناخته شده خالی از آنها است که روایات مسنند امام صادق علیه السلام درباره حج پیامبر مهتمرینشان هستند. نیز روایتی درباره غسل پیامبر ﷺ که علاوه بر منابع مختلف، بخاری هم آن را با سندي نقل کرده که در صحیح‌ش از آن سنند استفاده کرده است. بخاری اما این روایت را در صحیح با سندي دیگر نقل کرده است.

تمامی موارد فوق نشان می‌دهد در قرن سوم دسترسی محدثی سختگیر همچون بخاری به روایاتی با اسناد قابل اعتماد از امام صادق علیه السلام کاری ممکن بوده است. این دسترسی فراتر از بوم‌های مختلف و مکاتب حدیثی مختلف بوده است، به طوری که تقریباً هیچ منبع حدیثی از روایات حج امام صادق علیه السلام تهی نیست.

در مجموع باید گفت بخاری طرق معتبری به امام صادق علیه السلام داشته است و از محدودی از آنها در کتب خود غیر از صحیح استفاده کرده است و این در حالی است که در کتب مشایخ خود به آنها دسترسی داشته است. به این جهت وجهات پیش گفته، به نظر می‌رسد عدم نقل بخاری از امام صادق علیه السلام به علت عدم دسترسی یا عدم اعتماد (به برخی از آن روایات) نبوده است. همچنین حداقل در مورد برخی روایات حضرت صادق علیه السلام، عدم اسناد تا پیامبر ﷺ و عدم اعتبار یا دسترسی با سنند معتبر برای بخاری را نمی‌توان متصور بود و آن را دلیلی بر عدم نقل بخاری در صحیح دانست، چرا که آن روایات مسنند و مشهور و مورد اعتماد بوده‌اند و حتی خود بخاری به طرقی که در آن روایات وجود داشته اعتماد می‌کرده است.^۱

۱. نگارنده لطف استاد ارجمند آیة الله غیب غلامی و همیاری دوست پژوهشگر دکتر محمد قندهاری را

فهرست منابع

۱. کرمی، احمد رضا، مقبولیت حدیث امام صادق علیه السلام در مدینه براساس مقایسه شاخص‌های حدیثی، سفینه، بهار ۱۳۹۹.
۲. مطهری‌پارسا، هوشمند، «چگونگی بازتاب آموزه‌های امام صادق علیه السلام در جوامع حدیثی اهل سنت»، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۸۹.
۳. حامد خانی (مهروش)، فرنگ، مشیخه ابان بن تغلب در طبقه صحابه وتابعین، دوفصل نامه حدیث پژوهی، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش.
۴. مباحثات آیه الله غیب غلامی درباره بخاری ۱۳۹۳.
۵. پاکتچی، احمد. مدخل جعفر بن محمد، دائرة المعارف بزرگ اسلامی. به کوشش: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: انتشارات دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱ ش.
۶. پایان نامه تحلیل وجود راویان منتبه به تشیع در صحیح بخاری، نمکی نوقاب، حسن، ۱۳۹۵ ش، سرتاسر.
۷. نقش دیدگاهها و انگیزه‌های بخاری نسبت به عدم نقل از امام صادق علیه السلام، فصل دوم، ۱۳۹۳ ش، دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران.
۸. ابن ابی عاصم، احمد بن عمرو، السنۃ لابن ابی عاصم. المحقق: محمد ناصرالدین الابانی، الطبعه الأولى، بیروت: المکتب الإسلامی، ۱۴۰۰ م.
۹. ابن ابی حاتم رازی، عبد الرحمن بن محمد، العجر والتتعديل. طبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية -بحیدرآباد الدکن، بیتا.
۱۰. ابن اثیر، مبارک بن محمد، جامع الاصول فی احادیث الرسول، بیروت: عبد القادر ارناؤوط، ۱۹۸۳ ق / ۱۴۰۳ م.
۱۱. ابن داود سجستانی، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، المحقق: شعیب الأرنؤوط - محمد كامل قره بللي، الطبعه الأولى، بیجا، دار الرسالة العالمية، ۱۴۳۰ ق - ۲۰۰۹ م.
۱۲. ابن زنجویه، ابواحمد حمید بن مخلد، الاموال، تحقیق: شاکر ذیب فیاض، نرکز الملک فیصل للبحث و الدراسات الاسلامیة، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م.
۱۳. ابن ابی شیبہ، ابوبکر، مصنف ابن ابی شیبہ، جدة، دار القبلة؛ الطبعه الأولى، دمشق: مؤسسة علوم القرآن، ۱۴۲۷ ق / ۲۰۰۶ م.

برای کمک به نگارش این مقاله سپاس می‌گزارد.

۱۴. ابن تیمیه، تقی الدین أبوالعباس احمد بن عبد الحلیم، منهج السنّة النبویة فی نقض کلام الشیعیة القدیریة، جامعۃ الإمام محمد بن سعید الإسلامیة، ۱۴۰۶ق.
۱۵. ابن حبان، محمد بن حبان البستی، الثقات، طبع بیانة و زارة المعارف للحكومة العالیة الھندیة، الطبعة الأولى، دائرة المعارف العثمانیة بھیدر آباد الدکن الھند، ۱۳۹۳ق / ۱۹۷۳م.
۱۶. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، النکت، المدینة المنورۃ: عمادة البحث العلمی بالجامعة الإسلامیة، ۱۴۰۴ق.
۱۷. ---، تہذیب التہذیب، بیروت: دار الفکر لطبعاً و النشر، ۱۴۰۴ق.
۱۸. ---، فتح الباری، بیروت: دار المعرفة لطبعاً و النشر، ۱۳۷۹ق.
۱۹. ابن خزیمہ، ابوبکر محمد بن اسحاق، صحیح ابن خزیمہ، محقق د. محمد مصطفی‌الاعظمی، بیروت، المکتب الاسلامی، ۱۳۹۰ق.
۲۰. ابن سعد، محمد بن سعد البغدادی، طبقات، به کوشش محمد عبد القادر عطا، الطبعة الأولى، بیروت: دار الكتب العلمیة، ۱۴۱۰ق - ۱۹۹۰م.
۲۱. ابن صلاح، عثمان بن عبد الرحمن. مقدمه ابن صلاح، سوریا: دار الفکر، بیروت: دار الفکر المعاصر، ۱۴۰۶ق.
۲۲. ابن عدی الجرجانی، عبدالله، الكامل فی ضعفاء الرجال، تحقیق: عادل احمد عبد الموجود - علی محمد معوض، الطبعة الأولى، بیروت: الكتب العلمیة، ۱۴۱۸ق - ۱۹۹۷م.
۲۳. ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن یزید، سنن، دار إحياء الكتب العربية، بی تا.
۲۴. ابن معین، یحیی بن معین، تاریخ ابن معین (روایة الدویری)، د. أحمد محمد نورسیف، الطبعة الأولى، مکة المکرمة: مرکز البحث العلمی وإحیاء التراث الإسلامی، ۱۳۹۹ق.
۲۵. ابویعلی، احمد بن علی، مسند، المحقق: حسین سلیم أسد، الطبعة الأولى، دمشق: دار المأمون للتراث، ۱۴۰۴ق.
۲۶. احمد بن حنبل، مسند احمد، جمعیۃ المکنن الإسلامی، الطبعة الأولى، دار المنهاج، ۱۴۳۱ق - ۲۰۱۰م.
۲۷. اسحاق بن راهویه، أبویعقوب اسحاق بن ابراهیم بن مخلد بن ابراهیم، مسند اسحاق بن راهویه، المحقق: د. عبد الغفور بن عبد الحق البلوشي، الطبعة الأولى، المدینة المنورۃ: مکتبة الإیمان، ۱۴۱۲ق.
۲۸. بخاری، محمد بن اسماعیل، ادب المفرد، محقق: محمد فواد عبدالباقي، بیروت: دار البشائر، ۱۴۰۹ق / ۱۹۸۹م.
۲۹. ---، تاریخ الاوسط، قاهره: دار الوعی، مکتبة دار التراث، ۱۳۹۷ق / ۱۹۷۷م.

٣٠. -----، *التاریخ الكبير*، حیدرآباد - الدکن، دائرة المعارف العثمانية، طبع تحت مراقبة: محمد عبد المعید خان، بی تا.
٣١. -----، *التاریخ الصغیر*، بیروت: دار المعرفة، بی تا.
٣٢. -----، *الصحيح*، به کوشش مصطفیٰ دیب بغا، بیروت: بی نا، ۱۴۰۷ق- ۱۹۸۷م.
٣٣. بدرالدین العینی، ابومحمد محمود بن احمد، عمدة القاری شرح *صحیح البخاری*، بیروت: دار احیاء التراث العربي، بی تا.
٣٤. البکجّری، مغلطای بن قلیع بن عبد الله المصری الحکری، إكمال تهذیب الکمال، الطبعة الأولى، المحقق: أبوعبد الرحمن عادل بن محمد - أبو محمد أسامه بن إبراهیم، الفاروق الحدیثة للطباعة والنشر، ۱۴۲۲ق- ۲۰۰۱م.
٣٥. -----، مدخل بخاری، ابوعبد الله، دائرة المعارف بزرگ اسلامی. به کوشش: کاظم موسوی بجنوردی، تهران: انتشارات دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۱ش.
٣٦. ترمذی، محمد بن عیسیٰ، *الجامع الصحيح و هو سنن الترمذی*، قاهره: دارالحدیث، ۱۴۱۹ق.
٣٧. الجدیع، عبدالله بن یوسف، تحریر علوم الحدیث، بیروت: موسسه الریان للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۲۴ق.
٣٨. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، به کوشش مصطفیٰ عبد القادر عطا، الطبعة الأولى، بیروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۱ق.
٣٩. حمیدی، عبدالله بن الزیر، مسنند الحمیدی، بی جا: دار السقا، بی تا.
٤٠. الحوینی الاثری حجازی، ابواسحاق محمد شریف، شرح *صحیح البخاری*، دروس صوتیة قام بتفریغها موقع شبکة اسلامیة. بیروت: دار الكتب العلمیة، ۱۴۰۵ق.
٤١. خطیب بغدادی، احمد بن علی بن ثابت، *الکفایة فی علم الروایة*، به کوشش ابوعبد الله سورتی و ابراهیم حمدی مدنی، مدینه، المکتبة العلمیة. بی تا.
٤٢. خطیب بغدادی، احمد بن علی بن ثابت، *تاریخ بغداد و ذیوله*، بیروت: دار الكتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
٤٣. -----، *تلخیص المتباہ فی الرسم و حمایة ما أشکل منه عن بوادر التصحیف والوهم*، به کوشش: سکینة شهابی، دمشق: دار طاس، ۱۹۸۵م.
٤٤. دارمی، أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل، سنن دارمی، تحقیق: حسین سلیم اسد الدارانی، دار المعني للنشر والتوزیع، ۱۴۱۲ق.

٤٥. ذهبی، شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، المغني فی الضعفاء، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤١٥ق.
٤٦. -----، سیرأعلام النبلاء، مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرناؤوط. الطبعة الثالثة، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٥ق / ١٩٨٥م.
٤٧. -----، ميزان الاعتدال، بيروت: دارالمعرفة للطباعة والنشر، ١٣٨٢ق / ١٩٦٣م.
٤٨. شافعی، أبو عبد الله محمد بن إدريس. اختلاف الحديث للشافعی. بيروت: دارالمعرفة، ١٤١٥ق / ١٩٩٠م.
٤٩. شافعی، أبو عبد الله محمد بن إدريس. الأئم للشافعی. بيروت: دارالمعرفة، ١٤١٥ق.
٥٠. -----، المسند، بيروت: دارالكتب العلمية، بیتا.
٥١. الصدیقی، محمد اشرف، عون المعبدود شرح سنن ابی داود، الطبعة الثانية، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٥ق.
٥٢. الصنعنی، عبدالرازاق بن همام، مصنف عبد الرزاق، الطبعة الثانية، بيروت: المكتب الإسلامي، ١٣٩٥ق / ١٤٠٣ق - ١٩٧٥م / ١٩٨٣م.
٥٣. الضبی البغدادی، ابوبکر محمد بن خلف، اخبار القضاة، الطبعة الاولی، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٥ق، ١٩٩٩م.
٥٤. عبد بن حمید، المتن خرب من مسند عبد بن حمید. الطبعة الأولى، بيروت: عالم الكتب - مكتبة النهضة العربية، ١٤٠٨ق - ١٩٨٨م.
٥٥. عقیلی، محمد بن عمرو. الضعفاء الكبير. مصحح عبدالمعطی امین قلعجی، بيروت: دار المکتبة العلمیة، ١٤٠٤ق.
٥٦. فاكھی، محمد بن اسحاق. اخبار مکه. المکی الفاكھی، أبو عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس. أخبار مکة في قديم الدهر و حدیثه. المحقق: د. عبد الملك عبد الله دھیش، بيروت: دار خضر، ١٤١٤ق.
٥٧. المدینی، ابی موسی، اللطائف من دقائق المعرف، دارالكتب العلمية، ١٤٢٥ق، ١٩٩٩م.
٥٨. مروزی، محمد بن نصر، السنة، ریاض: دارالعاصمه، ١٤٢٢ق / ٢٠٠١م.
٥٩. المزّی، جمال الدین، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، المحقق: د. بشار عواد معروف، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٠٠ق - ١٩٨٠م.
٦٠. صنوبر، احمد، اسباب عدول الامام البخاری عن التخریج للامام جعفر الصادق فی صحیحه، مؤتمر الانتصار للصحابیین، جامعه الاردنیه، ٢٠١٥م.
٦١. نسائی، احمد بن شعیب، السنن الکبری، چاپ اول، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤٢١ق.

۶۲. النیسابوری القشیری، مسلم بن الحجاج، صحيح مسلم، بیروت: دارالجیل، مصورة من الطبعة التركية المطبوعة فی استانبول، ۱۳۳۴ق.
۶۳. العتب الجميل على اهل الجرح والتعديل، باب الثاني، فی من جرحوهم من اهل البيت علیهم السلام.
۶۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، القراء خلف الامام، المکتبه السلفیه، ۱۴۰۰ق.
۶۵. احمد محمد بن عبدالکریم بن عبید، الاحادیث المرفوعه من التاریخ الكبير للبخاری، مکتبه الرشد، ۱۴۲۹ق.
۶۶. کشی، محمد بن عمرو، اختیار معرفه الرجال، دانشگاه مشهد، ۱۴۰۹ق.
۶۷. الحوینی الانجی حجازی، اسحاق، شرح صحيح البخاری، ۱۴۰۵ق.
۶۸. محمد بن ادريس، ۱۴۱۰، ح، ۲۱۱۰ق.
۶۹. الازرقی، محمد بن عبدالله ابوولید، اخبار المکه، دارالأندلس، ۱۴۱۶.

70. The Canonization of al-Bukhārī and Muslim, Jonathan Brown, Koninklijke Brill NV, Leiden